

Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyası
Elm Tarixi İnstitutu

Elm Tarixi və Elmşünaslıq

“Nizami Gəncəvi ili”nə həsr olunmuş
XÜSUSİ BURAXILIŞ

ISSN Print: 2788 - 9831

ISSN Online: 2788 – 984X

ISSN-L: 2788-9831

BAKİ - 2021

Redaksiya Heyəti

BAŞ REDAKTOR

Məryəm Seyidbəyli

tarix elmləri doktoru, dosent

AMEA Elm Tarixi İnstitutunun direktoru

mseyidbeyli@mail.ru

BAŞ REDAKTORUN MÜAVİNİ

Bayram Quliyev

tarix üzrə fəlsəfə doktoru

AMEA Elm Tarixi İnstitutu, Elm tarixinin
nəzəri və metodoloji problemləri şöbəsinin
müdiri

bayramqulusoy@yahoo.com

REDAKTORLAR

Elvin Talışinski

siyasi elmlər üzrə fəlsəfə doktoru

AMEA Elm Tarixi İnstitutu, Elmsünaslıq və
elmin sosial problemləri şöbəsinin müdiri

e.talishinski@indox.ru

Röya Mirzəbəyova

AMEA Elm Tarixi İnstitutunun elmi işçisi

royamirzabayova@gmail.com

ÜZVLƏR

İsa Həbibbəyli

Akademik,

AMEA-nın vitse-prezidenti

isa.habibbeyli@science.az

Nərgiz Axundova

AMEA-nın akademiki

nargiz070859@gmail.com

Nailə Vəlixanlı

Akademik,

Azərbaycan Tarixi Muzeyinin direktoru

aztarmuzey@azhistorymuseum.az

Validə Əlizadə

Akademik,

AMEA Botanika İnstitutunun direktoru

vm.alizade@yahoo.com

İlham Məmmədzadə

fəlsəfə elmləri doktoru, professor

AMEA Fəlsəfə və Sosiologiya İnstitutunun
direktoru

ilham_mamedzade@mail.ru

Zabil Bayramlı

tarix elmləri doktoru, professor

Bakı Dövlət Universitetinin professoru

zabil_bayramli@mail.ru

Zaur Əliyev

siyasi elmlər üzrə fəlsəfə doktoru, dosent

AMEA Elm Tarixi İnstitutunun elmi katibi

zaur.aliyev@gmail.com

Yuriy Mixayloviç Baturin

REA-nın müxbir üzvü,

hüquq elmlər doktoru

REA S.İ.Vavilov adına Təbiət Elmləri və
Texnika Tarixi İnstitutunun baş elmi işçisi
baturin@ihst.ru

Zanq Bayçun

tarix elmləri doktoru, professor

ÇEA (Çin Elmlər Akademiyası)

Təbiət Elmləri Tarixi İnstitutunun direktoru

hcxie@itpcas.ac.cn

Roman Alekseyeviç Fando

biologiya elmləri doktoru

REA S.İ.Vavilov adına Təbiət Elmləri və
Texnika Tarixi İnstitutunun direktoru

fando@mail.ru

Nadejda Alekseyevna Aşəulova

REA S.İ.Vavilov adına Təbiət Elmləri və
Texnika Tarixi İnstitutunun Sankt-Peterburq
filialının direktoru

asheulova_n@bk.ru

Boris Antonoviç Malitski

iqtisad elmləri doktoru, professor

UMEA (Ukrayna Milli Elmlər Akademiyası)

G.M.Dobrov adına Elmi-Texniki Potensial və Elm
Tarixi Araşdırmaları İnstitutu

malitsky@nas.gov.ua

Indexing / İndeksləşmə / Индексация

İçindəkilər

1.	Məryəm Seyidbəyli <i>Nizami Gəncəvinin əsərlərində elmi biliklərin əksinə dair</i>	5-13
2.	Bayram Quliyev <i>Böyük azərbaycanlı şair Nizami Gəncəvi haqqında ilkin farsdilli qaynaqlar</i>	14-20
3.	Zaur Əliyev <i>Nizami Gəncəvi və onun doğum yeri haqqında mübahisəli məsələlərə dair</i>	21-24
4.	Elvin Talışinski <i>Nizami Gəncəvi dövründə elmə və elm adamlarına verilən dəyər</i>	25-30
5.	Səadət Məmmədova <i>Nizami Gəncəvi yaradıcılığında ideal dövlət.</i>	31-35
6.	Aynur Nəzərova <i>Nizami Gəncəvi və onun əsərlərində Azərbaycan türkcəsi</i>	36-43
7.	Röya Mirzəbəyova <i>Yan Rıpkanın tədqiqatlarında “Azərbaycan Məktəbi” və Nizami Gəncəvi</i>	44-49
8.	Solmaz Namazova <i>XII əsr Azərbaycan intibahı və Nizami Gəncəvi</i>	50-57
9.	Elxan Quliyev <i>Nizami Gəncəvi yaradıcılığında insan kimliyini formalaşdıran amillər</i>	58-70
10.	Aybəniz Osmanova <i>Nizami Gəncəvi poeziyası dəqiq elmlərin dilin</i>	71-77

NİZAMİ GƏNCƏVINİN ƏSƏRLƏRİNDƏ ELMİ BİLİKLƏRİN ƏKSİNƏ DAİR

Məryəm Seyidbəyli

AMEA, Elm Tarixi İnstitutunun direktoru, tarix elmlər doktoru

mseyidbeyli@mail.ru

ORCID ID: 0000-0001-6827-5885

Nizami təxəllüsü ilə yazıb yaradan Əbu Məhəmməd İlyas ibn Yusif təxminən 1141-ci ildə Gəncədə anadan olmuş, ilkin təhsilini Şeyx Əxi Fərəc Zəncanidən almışdır. Onun əsərlərindən də məlumdur ki, o Atabəylər dövlətinin sarayı və İraq Səlcuqlu Sultanlığı Şirvanşahlar və Mosul Atabəyliyi hökmdarlarına əsərlərini həsr etməsi göstərir ki, o bir saraya bağlı olmamış və tam olaraq saray şairi olmamışdır. Xaqanidən fərqli olaraq şair Gəncədən kənara çıxmamış və 1209-cu ildə orada vəfat etmişdir.¹ Unutmaq olmaz ki, bir çox xarici tədqiqatçı Nizami Gəncəvinini fars şairi və ya İran şairi adlandırırdığı halda Jan Rıpkə onun Cənubi Qafqazda Azərbaycanın dünyaya bəxş etdiyi brilyant adlandırır.²

Hamıya məlumdur ki, XII əsrdə yaşamış Azərbaycan şairi və mütəfəkkiri Nizami Gəncəvi dərin bilikli, fitri istedadla malik ensiklopedik bir şəxsiyyət idi. O, elmə, təhsilə böyük önəm vermişdir. Kamil insanın formalaşmasında elmin, təhsilin, biliklərə yiyələnməyin çox böyük rol oynadığını döndöndənə qeyd edən şairin fikrinə görə insanı başqa canlılardan fərqləndirən əsas əlamət onun ağılı, kamalı, biliyidir. Bunun üçün isə elmlərə vəqif olmaq lazımdır. Nizami insanın əsl qüdrət və qüvvətini elmlə əlaqələndirərək deyirdi: “Qüvvət elmdədir, başqa cür heç kəs, heç kəsə üstünlük eyləyə bilməz.”³

Nizami Gəncəvinin əsərlərindən göründüyü kimi, şair bəşər cəmiyyətinə məlum olan əsas elmi bilikləri- fizika, fəlsəfə, tarix, ilahiyyat, astronomiya, kimya, riyaziyyat və s. elmləri dərinləndirən mənimsəmişdir.⁴ Öz əsərlərində elmin müxtəlif sahələrinə dair olduqca qiymətli, dəyərli fikirlər söyləmişdir. Nizami

yaradıcılığında elmin rolu böyükdür, ona görə də onun dilini başa düşmək heç də asan deyildir. Dahi ədibi asanlıqla başa düşməkdən ötrü o dövrdəki bütün biliklərin bir ensiklopediyasına malik olmaq, o zamankı şəraiti lazımınca araşdırmaq lazımdır. O dövrün elmlərinə vəqif olduğundan sonra Nizami Gəncəvinini anlamaq heç də çətin olmayacaqdır.

Nizami Gəncəvinin əsərlərində astronomiyaya dair biliklər

Bizə məlumdur ki, ən qədim elmlərdən biri astronomiyadır və bu elm səma cisimlərinin fəzada vəziyyətini, quruluşunu, hərəkət trayektoriyasını, fiziki halını, kimyəvi tərkibini və inkişaf qanunauyğunluqlarını, eyni zamanda səmada meydana gələn planetlər və ulduzlarla bağlı sistemlərin yaranması və təkamülünü öyrənir.⁵ Sivilizasiya yaranandan sonra insan övladı təbiəti kəşf etməyə başladı və təbiəti müşahidə edə-edə astronomiya elmini inkişaf

¹ Browne E. G. A literary history of Persia, vol. 2, s. 401-403

² Rypka, J. History of Iranian Literature, s. 210

³ Apoyev B. Nizami Gəncəvinin pedaqoji görüşləri, s. 13

⁴ Abdullayev H.B., Vəliyev L.M. Nizami Gəncəvinin Elm Dünyası, s. 4

⁵ Seyidbəyli M., Nemətzadə S. Astronomiyanın tarixinə dair очерк, s. 12

etdirdi. Orta əsrlərdə bu elm artıq yetkinləşmişdi və bu elmə dərinlən bələd olan Nizami öz əsərlərində yerlərin, göylərin sirlərini öyrənməyi tələb edir.¹

*“Yerləri, göyləri öyrənək bir-bir,
Qalmasın bizimçin açılmamış sirr”²*

Nizami kainatın sirlərinə bələd olmaq, göy cisimləri olan ulduzların, planetlərin hərəkət qanunlarını öyrənmək üçün insanlara xəyalən səmalara yüksəlməyi, yəni göy cisimləri haqqında dəqiq elmi müşahidələr aparmağı məsləhət görür. Bunun üçün aşağıdakı misralara diqqət yetirək:

*“Göy sənin tabeyin olmaq istəsən
Yollan səmalara, yüksəl bu yerdən.
Arxana baxmadan yürü göylərə,
Ta yıxılmayasan bir də bu yerə.
Sənin həmailin ulduz, asiman,
Olmuşdur vəsilən bunlar hər zaman”³*

Göy cisimlərini yaxşı müşahidə etməklə yanaşı, onları dəqiqliklə öyrənməyə çalışan Nizami Gəncəvinin əsərlərində öz dövrü üçün məlum olan planetlərin, bürcələrin və təbii peyklərin demək olar ki, hamısının adlarına rast gəlirik. Həmin cisimlərin adları qədim Şərq ədəbiyyatında qəbul edildiyi formada verilmişdir. Həmin adlar aşağıdakılardır:

1) Şəms (Günəş); 2) Qəmər (Ay); 3) Utarid (Merkuri); 4) Zöhrə (Venera); 5) Mərrix (Mars); 6) Müştəri (Yupiter); 7) Zühəl (Saturn); 8) Hut (Qoç); 9) Gur (Öküz); 10) Cövzə (Əkizlər); 11) Tir (Xərçəng); 12) Əsəd (Şir); 13) Delvi (Qız); 14) Zənəb (Əqrəb); 15) Həməl (Oğlaq); 16) Qövs (Oxatan); 17) Dolça

(Dolça); 18) Mizan (Tərəzi); 19) Mahi (Balıq).⁴

Nizami Gəncəvi “Leyli və Məcnun” poemasında Məcnunun ulduzlara şikayət səhnəsində ulduzlar aləmində gedən proseslərin ardıcılığına çox dəqiq riayət edir. Məsələn, göstərilir ki, oğlaq bürcü aya yaxın durmuşdur. Bu zaman Öküz, Əkizlər, Xərçəng, Şir, Tərəzi, Əqrəb, Oxatan və s. bürcələrin səmadakı vəziyyətlərini elmi dəqiqliklə müşahidə edən Məcnun sonra Zöhrə və Müştəri planetlərinə öz dərini açır və kömək istəyir.⁵

*“Bürcələrin mənzillər dairəsindən,
Fələk zəlzələyə düşmüşdü bilsən.
Həməl bürcü ayın dodaqlarından,
Həşiyə tikmişdi göyə bu zaman.
Dərya öküzütək o öküz bürcü,
Gövhər boğazlıydı dişləri inci.
Kəmər bağlamışdı Cövzdə ikiqat,
Qoşa payalıydı əyləşdiyi taxt.”⁶*

Nizami Gəncəvi “Xosrov və Şirin” əsərində də astronomiyaya aid bir çox maraqlı və diqqəti cəlb edən fikirlər söyləmişdir:

*“Altı yaxa açdı tərəflərə o,
Dörd gövhər bəxş etdi qara yerə o.”⁷*

Şair dünyanın yaranma səbəbinin aydınlaşdırılmasında yunan filosoflarına müraciət etməsi əbəs yerə deyildir. O, Aristotelin dörd ünsür (su, torpaq, od, hava) məsələsini qəbul etməklə həmin fikri dönə-dönə müdafiə etmişdir. Yuxarıdakı beytində dörd ünsür məsələsinə toxunmaqla, onu dörd gövhər adlandırır.⁸ Yunan filosofu

¹ Nizami və müasirlik (Elmi əsərlərin tematik məcmuəsi), s. 43

² Nizami Gəncəvi. Leyli və Məcnun, s. 28

³ Apoyev B. Nizami Gəncəvinin pedaqoji görüşləri, s. 30

⁴ Apoyev B. Nizami Gəncəvinin pedaqoji görüşləri, s. 31

⁵ Abdullayev H.B., Vəliyev L.M. Nizami Gəncəvinin Elm Dünyası, s. 68

⁶ Nizami Gəncəvi. Leyli və Məcnun, s. 170

⁷ Nizami Gəncəvi. Xosrov və Şirin, s. 25

⁸ Həsənzadə S. Dünyadan əziz dünyaya (Nizaminin təbii-elmi görüşləri), s. 146-147

Empedoklunun fikirlərinə görə də Kainatın əsasını dörd ünsür təşkil edir.

Empedokl "bütün şeylərin kökləri" hesab etdiyi, bir-biri ilə calaşmayan və dəyişməz dörd ünsürü - torpağı, suyu, havanı və odu bütün mövcudatın başlanğıcı və əsası elan etmişdir. O, bildirmişdir ki, ünsürlər daim yaşamaqda davam edir və əmələ gəlmirlər, yalnız böyük və ya kiçik miqdarda bir şeydə cəmləşir və ya bir şeydən dağılırlar.¹ Nizami Gəncəvi də Empedoklunun baxışlarına müəyyən üstünlüklər vermişdir.

"Dörd ünsür yaratdı o Pərvərdigar.

Onlardan birinci- işıqlı oddur,

Dünyanın ən yüksək tağı da odur.

İkinci - küləkdir, hərəkətdədir,

Hərəkət etməzsə bilinməz nədir.

Üçüncü - sudur ki, təravət verər,

Hər şeyə təzəlik, lətafət verər.

Dördüncü - torpaqdır tapdayır əyyam,

Tapdanan köksündən toz qalxır müdam"²

Elm aləminə məlumdur ki, ilk dəfə günəş sistemi haqqında orta əsrin görkəmli alimi Bîrûnî və İbn Sina fikir söyləsələr də XII əsrə qədər təqribən 1500 il K. Ptolomeyin geosentrik (yer mərkəzli) sistemi hökm sürmüşdür. Odur ki, şair də aşağıdakı beytində yer mərkəzli sistemi müdafiə edərək yazır :

"Neyçin yer sabitdir, ulduzlar səyyar?

Kim ona "get" dedi, buna "tut qərar?"³

Şair burada yeri tərpənməz, ulduzları daimi hərəkətdə qəbul edir. Lakin "Leyli və Məcnun" əsərində Yeri tam sükunətdə yox, daimi dövr (fırlanan) edən kimi göstərir. Və

hətta tək Yerin yox kainatdakı bütün göy cisimlərinin fırlandığını söyləyir:

"Buludlar, fəlaklər qaçışır yenə.

Onlar bir-birinə sarılmış bərk-bərk,

Hamısı top kimidir, gəzir kürə tək.

Bu kürə şəkildə yalnız yer deyil,

Hər xətt ki, hərələnir yuvarlaqdır, bil."⁴

Nizami "Xosrov və Şirin" əsərində də Yeri daimi dövr edən kimi göstərmişdir.

"Kainat özü də belə dövr edir,

Gövhər tanıyana aydındır bu sirr"⁵

Nizami Gəncəvi kainatda yeganə hərəkət forması olaraq fırlanma hərəkətinin mövcud olduğunu qəbul edir və bununla da çox mühüm olan elmi nəticəyə gəlir.

Nizaminin əsərlərində riyazi biliklər, hesab elmi

Nizami Gəncəvi yaradıcılığı o qədər dərin və genişdir ki, elmin hansı sahəsinə dair fikir axtarsan orada tapmaq mümkündür. Ensiklopedik biliyə sahib olan filosof-şair riyaziyyat elminin də incəliklərinə dərinədən bələd olmuş, bu sahədə Avropanın bəzi alimlərini bir neçə əsr qabaqlamışdır. İngilis filosofu və təbiətşünası Rocer Bekon demişdir: "Riyaziyyatı bilməyən adam heç bir digər elmi öyrənə bilməz". Bütün böyük texniki nailiyyətlər-binaların və körpülərin tikintisi, atom elektrik stansiyalarının qurulması, səsdən sürətli aviasiyaın yaranması, kosmik uçuşlar, müasir həyatımızın demək olar ki, ayrılmaz tərkib hissəsi olan kompyuter texnikası-riyaziyyatsız mümkün ola bilməzdi. İnsanların həyatında riyaziyyatın verdiyi töhfələr həddindən çoxdur. Bir çox tanınmış

¹ Qədim Yunan Fəlsəfəsi Antologiyası, s. 21

² Nizami Gəncəvi. İskəndərnamə. İqbalnamə, s. 101

³ Həsənzadə S. Dünyadan əziz dünyaya (Nizaminin təbiətimli görüşləri), s. 147

⁴ Nizami Gəncəvi. Leyli və Məcnun, s. 31

⁵ Nizami Gəncəvi. Xosrov və Şirin, s. 28

riyaziyyatçılar (o cümlədən Jozef Furiye, Anri Puankare) riyaziyyatın əsas rolunu təbiət qanunlarının izah olunmasına köməklik göstərməsində görürdülər. Təsadüfi deyil ki, Qaliley deyirdi: “Təbiətin ən böyük kitabı riyaziyyat dilində yazılmışdır”. Riyaziyyatın daha mühüm rolu ondan ibarətdir ki, o, insanın intellektual və yaradıcılıq qabiliyyətini inkişaf etdirir.¹ Elmin inkişafında riyaziyyatın böyük əhəmiyyət kəsb etdiyini dərk edən Nizami öz əsərlərində riyaziyyata dair zəngin və dərin elmi mahiyyətə malik fikirlər söyləmişdir. Onların arasında onluq kəsrlərə, sıfır məfhumuna, koordinat sistemlərinə, riyazi tənliklərin həndəsi mənasına, düz xəttə, müstəviyə, harmonik qanunlara, həndəsi fiqur və cisimlərə, sahə və həcmlərə və s. dair söylədiyi fikirlər daha çox diqqəti cəlb edir.² Şairin bu sahədə yürütdüyü fikirlər istər o zaman, istərsə də indiki dövr üçün öz əhəmiyyətini olduğu kimi saxlayır. Məlum olduğu kimi, N. Gəncəvinin dövründə onluq kəsrlər haqqında biliklər o qədər də geniş yayılmamışdır. Buna baxmayaraq, onun əsərlərində onluq kəsrlər haqqında maraqlı fikirlərə rast gəlirik. Məsələn, “İskəndərnamə” poemasında oxuyuruq:

*“Şah izn verərsə, o sirləri mən,
Deyərəm onda yox, yüzdə birindən”³*

Onu da qeyd etmək lazımdır ki, bütün digər sistemlərdən üstün olan onluq say sistemindən⁴ Avropada yalnız XIV əsrdə istifadə etməyə başlamışlar.⁵ Ümumiyyətlə, XII əsrdə Nizaminin riyaziyyata dair söylədiyi fikirlər çox-çox sonralar

riyaziyyatçı alimlər tərəfindən öz təsdiqini tapmışdır. Məsələn, İsaak Nyutonun cazibə nəzəriyyəsindəki fəza Evklid xarakteri daşıyır, yəni fəzada mütləq düz xəttin mövcud olduğu qəbul edilir. Lakin XX əsrin əvvəllərində Eynşteyn tərəfindən yaradılan ümumi nisbilik nəzəriyyəsi göstərdi ki, fəza, ümumiyyətlə qeyri-Evklid xarakteri daşıyır, yəni fəzada olan bütün xətlər qapalıdır, mütləq düz xətt yoxdur. Hələ XII əsrdə dahi şair belə qənaətə gəlmişdir ki, müəyyən məkan daxilində, fəzada istənilən zərrəcik düz xətt cıza bilməz, yəni bütün xətlər qapalıdır.⁶

“Səhradan bir bulud qalxarsa əgər,

Ucalar müəyyən nöqtəyə qədər.

Uçar ucalığın son zirvəsinə,

Lakin o sərhədi aşammar yənə.

O da dairədə dolanıb qalar,

O da bir dairə şəklini alar”⁷

Nizami Gəncəvinin “Xəmsə”sində fizika elmi

Təbiəti öyrənən ən önəmli elmlərdən biri də fizika elmidir. O bizi əhatə edən aləmin quruluşunu, xassələrini və orada baş verən hadisələrin ümumi qanunlarını öyrənir.⁸ Elm tarixinə nəzər salsaq fizika elminin inkişafı dövrünü orta əsrlərdən başladığını görə bilərik. Çünki, qədim Yunanıstanda formalaşan bu təbiət elminə İslam təsiri olunca daha da inkişaf etdi və hətta Avropa elminə öz təsirini göstərdi. Filosof şairin elmi dünyagörüşündə də fizika elmi də xüsusi yer tutur. Nizami fizikaya dair irəli sürdüyü fikirlərində qədim yunan alimləri ilə (Aristotel, Fales, Evklid, Ptolomey və s.)

¹ Riyaziyyat ensiklopediyası. I hissə, s. 4

² Həsənzadə S. Dünyadan əziz dünyaya (Nizaminin təbiətimli görüşləri), s. 106

³ Apoyev B. Nizami Gəncəvinin pedaqoji görüşləri, s. 97

⁴ Riyaziyyat ensiklopediyası. I hissə, s. 49

⁵ Həsənzadə S. Dünyadan əziz dünyaya (Nizaminin təbiətimli görüşləri), s. 110

⁶ Abdullayev H.B., Vəliyev L.M. Nizami Gəncəvinin Elm Dünyası, s. 16-17

⁷ Nizami Gəncəvi. Leyli və Məcnun, s. 31

⁸ Murquzov M., Abdurazaqov R., Əliyev R.. Fizika. Dərslik, s. 8

bərabər orta əsr alimlərini də (Əl-Kindi, Əl-Fərabi, İbn Sina, Bəhmənyar, İbn Rəşd, Ömər Xəyyam və s.) yaddan çıxarmamışdır. O, hər bir əsərində yeri gəldikdə onlara istinad edərək öz yeni fikirlərini elmi surətdə əsaslandırmışdır. Dahi şair nəinki özündən əvvəlki alimlərin fikirlərinə şərik çıxmış, hətta özündən sonrakı alimlərin də bir sıra fikirlərini qabaqlamışdır (5, s. 30). Nizami Gəncəvi fizikaya dair fikirlərini poeziya dili ilə mahir təbiətşünas alim kimi qələmə almışdır. Onun işıqın təbiətinə dair söylədiyi fikirlər diqqəti daha çox cəlb edir. Hamımıza məlumdur ki, Yer kürəsinin istillik, işıq, həyat mənbəyi Günəşdir. Günəş kainata fasiləsiz istilik enerjisi verir, öz şüaları ilə işıq saçır.¹ Nizami öz əsərlərində Günəşin işıq mənbəyi olması, yer üzünə həyat bəxş etməsi ilə əlaqədar dəyərli fikirlər söyləmişdir.² Dahi mütəfəkkirin “Leyli və Məcnun” əsərində işıq hadisələrinin təbiəti barədə söylədiyi fikirlərə diqqət edək.

*“Göydə parlada da nə qədər ulduz,
Günəşdir nur verən aləmə yalnız”*³

Nizami Gəncəvi günəş şüalarının yeddi rəngdə olduğundan və əks olunmasından da bəhs etmişdir.

*“Yeddi rəng pərdədən qurtar birtəhər,
Güzgü pas altında çirkin görünər”*⁴

Fizika elmində edilən elmi kəşflərdən biri də fotoeffekt hadisə olmuşdur. Işıq şüaları metalların üzərinə düşərkən ondan elektronları qoparır ki, buna fotoeffekt deyilir.⁵ Eynşteyn Nobel mükafatını fotoeffekt hadisəsinin elmi izahını verdiyi üçün almışdır. Lakin Nizami şerlərində fotoeffekt hadisəsinə daha dərin, daha

elmi yanaşmış və onu müasir dillə desək, işıqın enerji potensialları seli kimi təsvir etmişdir:

*“Zərrəylə dur, otur gün işığı tək,
Cəmşid sarayının fikrindən əl çək”*

Buradan aydın olur ki, şair Günəş şüalarının zərrəciklər selindən ibarət olması fikrindədir və o, fizikanın bu sahəsi haqqında kifayət qədər elmi bilik və məlumata sahib olmuşdur. Göründüyü kimi Nizami Gəncəvi şair olmaqla yanaşı, o dövr üçün məlum olan elmi bilikləri dərin, mənimsəmişdir. O, insanın əqli yetkinliyini elmi biliklərə yiyələnməkdə görürdü. Ona görə də, şair “Leyli və Məcnun” poemasında oğluna nəsihət edərkən buyurur: “O elmi öyrən ki, faydası vardır”. Fikrini konkretləşdirib tibb və fiqh elmləri üzərində dayanan sənətkar peyğəmbərdən iqtibas gətirərək yazır ki, “elmlərin elmi bədənələr elmi və dinlər elmidir”⁶

Nizami Gəncəvinin əsərlərində təbabət və biologiya

Öz dövrünün bütün elmlərinə dərin, yiyələnən böyük alim əsərlərində tibbə dair də olduqca qiymətli, dəyərli fikirlər söyləmişdir. Onun “Leyli və Məcnun” poemasına diqqət edək:

*“Bağban ürəyindən su içsə də nar,
Axırda xəstələr qisməti olar”*⁷

Qeyd olunan misralarda dahi şair narın müalicəvi əhəmiyyətə malik olmasına, yəni bağırısaq qurdlarını çıxartmaq üçün nardan istifadə olunduğuna işarə edir.

Nizami Gəncəvi sağlamlığın mühüm şərtləri olan qidalanmaya, rejimə, qida

¹ Nəbibəyli Z. Fizika və insan yaşamı, s. 14

² Seyidbəyli M., Mehdiyeva G., Bədəlova A. Fizikanın tarixinə dair очерк, s. 79

³ Nizami Gəncəvi. Leyli və Məcnun, s. 53

⁴ Nizami Gəncəvi. Leyli və Məcnun, s. 54

⁵ Abdullayev H.B., Vəliyev L.M. Nizami Gəncəvinin Elm Dünyası, s. 39-40

⁶ Nizami Gəncəvi. Leyli və Məcnun, s. 51

⁷ Nizami Gəncəvi. Leyli və Məcnun, s. 187

məhsullarının tərkibinə xüsusi əhəmiyyət vermişdir. Bədənin bir yeri zədələndikdə və ya yara olduqda işlədilən və Şərqdə min bir dərdin dərmanı sayılan «Mumiya» haqqında şair bir dəfə yox, bir neçə yerdə onun əvəzsiz dərman olduğunu qeyd edir. O yazır:

*“Mumiya arasında əzgin bir bədən,
Dincəldiyi kimi dincəlirəm mən.”¹*

Yemək rejiminin pozulması, ac qalma, pis qidalanma və s. insanları həmişə narahat edir. Ancaq son vaxtlarda bəzi xəstəlikləri, xüsusilə mədə-bağırsaq xəstəliklərini ac qalmaqla müalicə edirlər. Maraqlı burasıdır ki, Nizami Gəncəvi ac qalmağın müalicəvi əhəmiyyətini öz dövründə dərk edərək bu barədə əsərlərində məlumat vermişdir.

Doğrudur, ac qalmaq insanı müəyyən qədər sütləşdirir. Bununla belə mədə-bağırsaq sistemində “təmizlik” gedir, bir çox mikroblar aclığa tab gətirməyib ölür və mədə-bağırsaq öz növbəsində “istirahət günü” qazanır. Odur ki, Nizami Gəncəvinin aşağıdakı misraları yazması təsadüfi deyildir:

*“İnsanı süst edən aclıq da bəzən,
Həzmə kömək olur, saflaşır bədən”²*

Qida normaları və yemək qaydaları ilə yanaşı, dahi şair, yuxu rejiminə əməl etməyin də fiziki sağlamlıq üçün böyük əhəmiyyət kəsb etdiyini əsərlərində dönə-dönə qeyd etmişdir (2, s. 168). Məsələn, “İsgəndərnamə”də dahi filosof Əflatunun (Platonun) dili ilə insanlara məsləhət görür ki, çox yatmasınlar, yatanda da ayıq olsunlar. Eyni zamanda yuxusuz da qalmasınlar. Çünki bu, insanın yorulub əldən düşməsinə, sinir sisteminin pozulmasına, ürək-damar, həzm sistemi xəstəliklərinin yaranmasına gətirib çıxarır. Bir sözlə qədərində və sağlam şəkildə

yuxusunu ala bilməyən insan sağlam ola bilməz.

*“Yuxusuz, yeməksiz qalma ki, bədən
Sütləşib, yorulub düşər qüvvədən”³*

Sağlamlığı təmin etməyin başlıca amillərindən biri də zərərli vərdiş və adətlərə qarşı mübarizədir. Mütəfəkkir şair öz əsərlərində bu məsələni də unutmamış, insanın sağlamlığına zərər yetirən amillər sırasında sərxoşluğa meyli xüsusi qeyd etmişdir. Məsələn, elə ilk poeması “Sirlər xəzinəsi”ndə şair- pedaqoq çox sadə bir dillə başa salmağa çalışır ki, şərab və spirtli içkilər insanın təkcə sağlamlığına zərər vermir, eyni zamanda onun aqlını əlindən alır, keyləşdirir, şüursuz vəziyyətə salır:

*“İçmə, huşyar eyləməz o içdiyin mey səni,
Yaddan çıxar varlığın, şərab eylər key səni.
Sərxoşluğa uyan kəs ələm çəkər ömürlük,
Aqilliyin üstünə qələm çəkər ömürlük”⁴*

Fiziki tərbiyədə, xüsusilə, sinir sisteminin möhkəmliyində mühüm rol oynayan amillərdən biri də əsəbiliyin aradan qaldırılması insanın qəmdən, kədərdən uzaq durması, bədbinliyə qatılmamasıdır. Bu cəhətə şair demək olar ki, bütün poemalarında toxunmuşdur. Məsələn şair “Xosrov və Şirin”də deyir:

*“İş çətinə düşsə, bil ki, o zaman,
Hamıdan tez ölər matəm saxlayan.
Gülərək, qəlbini şadlandır bir az
Arif ol, qəm çəkmə, qəmdən et həzə,
Qum nəm çəkən kimi, qəmi qəm çəkər”⁵*

Təbabət elminə görə insan sağlamlığına, fiziki möhkəmliyinə böyük təsir göstərən amillər içərisində təbii amillər mühüm yer tutur. Şair “Xəmsə”də həmin

¹ Nizami Gəncəvi. Xosrov və Şirin, s. 167

² Nizami Gəncəvi. Leyli və Məcnun, s. 225

³ Nizami Gəncəvi. İskəndərnamə. İqbalnamə, s. 124

⁴ Nizami Gəncəvi. Sirlər Xəzinəsi, s. 89

⁵ Nizami Gəncəvi. Xosrov və Şirin, s. 446

məsələni də unutmamış, yeri gəldikcə bu barədə dəyərli məsləhət və tövsiyələrini vermişdir. Məsələn, ən mühüm təbii amillərdən biri olan sudan bəhs edərkən öyrədir ki, təmiz su nə qədər faydalı olsa da onu normadan artıq içmək olmaz. Çünki: “Bir inci saflığı varsa da suda, artıq içiləndə dərd verir o da”.

Nizami Gəncəvi təbii amillərdən təmiz havanın roluna diqqət yönəldərək göstərir ki, insanın fiziki inkişafında bu amilin böyük əhəmiyyəti vardır. O, “İskəndərnamə” poemasında rütubətli havanın bir sıra xəstəliklər törətməsindən, belə havada tənəffüsün çətinləşməsindən bəhs edərək yazır:

*“Artıq rütubətdən törəyər vəba,
Tənəffüs çətindir belə havada.
Bundan qurtarmaqçün qalayarlar od,
Tökərlər bu oda səndəl, gül və ud”*

Səndəl - Oduncağı efir yağı ilə zəngin olan ətirli, həmişəyaşıl tropik ağacdır. Nizami “Xeyir və Şər” hekayəsində də səndəlin müalicəvi əhəmiyyətə malik olmağını dilə gətirir: Şərin bədxahlığı ilə gözləri çıxardılmış Xeyri səndəl ağacının yarpaqlarından məlhəm düzəldərək sağaldırlar.

Şairin birinci sətrinə də toxunmaq istəyirəm. Elmə məlumdur ki, vəba xəstəliyinin törədicilərini alman alimi R.Kox tapmışdır (1883-cü ildə). Rusiyada isə bu xəstəlik 1823-cü ildə Həştərxanda qeydə alınmışdır. Bu xəstəliyin törəmə ocağı Hindistan sayılır. Deməli, hələ XII əsrdə vəba xəstəliyi şairə məlum imiş və həmin dövrdə də

onu yaqutla müalicə edirlərmiş. Odur ki, şair yazır:

*“Qorxma öz könlünü elə abadan,
Yaqut ye zərrəcə qorxma vəbadan”¹*

Yaqut ağrıkəsici xüsusiyyətə malikdir və bədənin hər hansı hissəsində olan ağrıyı maqnit kimi özünə çəkir. Hind alimlərinin dediyinə görə, özü ilə yaqut gəzdirən şəxs taun və vəba xəstəliklərinə tutulmaz. Yaqutu ağızda saxladıqda ürəyi qüvvətləndirir, əhval-ruhiyyəni yaxşılaşdırır, susuzluğu dəf edir. Onu tozunu şərbətə qatıb içdikdə qanı təmizləyir, zəhərlənmənin qarşısını alır, gözü xəstəliklərdən qoruyur.

Nizami Gəncəvi öz əsərlərində uroloji problemlərə dair müxtəlif məlumatlar vermişdir. O “Yeddi Gözəl” əsərində cinsi zəiflik probleminin mənşəyinin psixoloji səbəblərdən qaynaqlana biləcəyini söyləmişdir. N. Gəncəvi sevginin bu xüsusta daha təsir edici vasitə olduğunu vurğulayır. Bundan başqa o “Xəmsə”yə daxil olan “Xosrov və Şirin” və “Yeddi Gözəl” poemalarında cinsi gücü artıracaq bir sıra bitki və ya bitki qarışımının olması haqqında faktlara işarə vurur, lakin o konkret olaraq həmin dərmanların adlarını çəkmir.²

Nizami Gəncəvi öz “Xəmsə”sində aid olduğu regionun zəngin bitki aləmini də təsvir edir. O bitkilərdən bəhs edərkən yaşıllığın insan üçün əhəmiyyətli olması, həmişəyaşıl bitkilərin cavanlıq rəmzi olmasını dəfələrlə vurğulamışdır. Onun “Xosrov və Şirin” əsərində Mərdümgiyah (yəni “adam otu”) bitkisinin adı çəkilir. Bu olduqca tibbi faydalara malik jənşen bitkisidir. Xosrov özünü danlayaraq bu bitkiyə bənzədir. Eyni

¹¹ Nizami Gəncəvi. Leyli və Məcnun, s. 262

² van Ruymbeke Ch. "From culinary recipe to pharmacological secret for a successful wedding night: the scientific background of two images related to fruit in the Xamse of Nezâmi Ganjavi", Festschrift in honour of

Professor J.T.P. de Bruijn // Persica, Annual of the Dutch-Iranian Society, (Leiden), 2002, pp. 127–136

əsərdə adını çəkmədiyi bitkidən alınan “müfərrəh” dərmanı haqqında da məlumat vardır. Belə qənaətə gəlmək olar ki, hansısa psixiatrop dərmanın ekvivalentidir. Bundan başqa Nil adlı isti ölkələrdə bitən və naqqaşlıq üçün mürəkkəb alınan bitki haqqında da “Xosrov və Şirin” əsərində məlumat vardır. Bundan başqa onun əsərlərində təlxək adlı acı qarpız bitkisinin də adını görmək mümkündür. O “Leyli və Məcnun” əsərində insanı bəd nəzərdən qoruyan üzərlik bitkisi haqqında da məlumat verir. O “İskəndərnamə” əsərində isə su ilə bəslənməyən zirə bitkisi haqqında məlumat vermişdir.¹

Nəticə

Bütün bu məlumatları qarışıqlıq-müqayisəli təhlil edərək belə bir nəticə çıxarmaq olur ki, Nizami Gəncəvi həkimliyə yüksək qiymət vermiş və bütün sənətlərin alisi hesab etmişdir. Çünki bir nəfərin pedaqoji fəaliyyəti, başqasının mühəndisliyi baş tutmayıbsa, onlardan heç kəs incimir, öz səhvlərini imkan daxilində düzəldə bilirlər. Əgər bir şəxsin həkimliyi uğursuzluğa düşər olubsa, demək burada qırılan ömür, fəlakətə uğrayan ailə vardır.

Göründüyü kimi dahi Azərbaycan şairi Nizami Gəncəvi öz əsərlərində elmin müxtəlif sahələrinə dair qiymətli məlumatlar vermişdir. Qeyd olunan dövrdə mövcud olan elmlərin tarixini öyrənmək nöqteyi-nəzərindən Nizaminin əsərləri böyük əhəmiyyətə malikdir.

¹ van Ruymbeke Ch. Science and Poetry in Medieval Persia: The Botany of Nizami's Khamsa. Cambridge, University of Cambridge Press, 2008, 252 p.

ƏDƏBİYYAT

1. Abdullayev H.B., Vəliyev L.M. Nizami Gəncəvinin Elm Dünyası, Azərnəşr, 1991, 83 s.
2. Apoyev B. Nizami Gəncəvinin pedaqoji görüşləri. Bakı, «Adiloğlu» nəşriyyatı, 2008. 244 s.
3. Browne E. G. A literary history of Persia, 4-vols. vol. 2. From Firdawsi to Sadi. Cambridge: Cambridge University Press, 1928, 568 p.
4. Chopra, R M, Nizami Ganjavi (1141-1209): The Greatest Master of Persian Romantic Mesnavi. Kolkata, Sparrow Publication, 2014, 257 p.
5. Həsənzadə S. Dünyadan əziz dünyaya (Nizaminin təbii-elmi görüşləri). Bakı. "Tuna printing publishing packaging" nəşriyyatı, 2016, 344 s.
6. Murquzov M., Abdurazaqov R., Əliyev R.. Fizika. Dərslik. Bakı, Təhsil, 2019, 95 s.
7. Nəbibəyli Z. Fizika və insan yaşamı. Bakı. "Ecoprint" nəşriyyatı. 2019, 184 s.
8. Nizami Gəncəvi. İskəndərnamə. İqbalnamə. Bakı, "Lider nəşriyyat". 2004, 256 s.
9. Nizami Gəncəvi. Leyli və Məcnun. Bakı, "Lider" nəşriyyat. 2004, 288 s.
10. Nizami Gəncəvi. Sirlər Xəzinəsi. Bakı, "Lider" nəşriyyat. 2004, 342 s.
11. Nizami Gəncəvi. Xosrov və Şirin. Bakı, "Lider" nəşriyyat. 2004, 392 s.
12. Nizami Gəncəvi. Yeddi Gözəl. Bakı, "Lider" nəşriyyat. 2004, 336 s.
13. Nizami və müasirlik (Elmi əsərlərin tematik məcmuəsi). Bakı. "Azərbaycan Dövlət Universitetinin" nəşri. 1982, 159 s.
14. Qədim Yunan Fəlsəfəsi Antologiyası. Redaktorlar: Fəlsəfə elmləri doktoru Ə.S.Abasov, N.A.İmanov. Bakı, Elm, 2002, 105 s.
15. Riyaziyyat ensiklopediyası. I hissə. Bakı. "Çaşıoğlu" nəşriyyatı. 2011, 400 s.
16. Rypka, J. History of Iranian Literature, edited by Karl Jahn. Dordrecht: Reidel Publishing Company, 1968, 928 p.
17. Seyidbəyli M., Mehdiyeva G., Bədəlova A. Fizikanın tarixinə dair очерк. Bakı. "Elm" nəşriyyatı. 2018, 216 s.
18. Seyidbəyli M., Nemətzadə S. Astronomiyanın tarixinə dair очерк. Bakı. "Elm" nəşriyyatı. 2018, 140 s.
19. The Cambridge History of Iran. Volume 5. The Seljuk and Mongol periods / Edited J. A. Boyle. Cambridge: Cambridge University Press, 1968, 709 p.
20. van Ruymbeke Ch. "From culinary recipe to pharmacological secret for a successful wedding night: the scientific background of two images related to fruit in the Xamse of Nezâmi Ganjavi", Festschrift in honour of Professor J.T.P. de Bruijn // Persica, Annual of the Dutch-Iranian Society, (Leiden), 2002, pp. 127–136
21. van Ruymbeke Ch. Science and Poetry in Medieval Persia: The Botany of Nizami's Khamsa. Cambridge, University of Cambridge Press, 2008, 252 p.

BÖYÜK AZƏRBAYCANLI ŞAİR NİZAMİ GƏNCƏVİ HAQQINDA İLKİN FARSDİLLİ QAYNAQLAR

Bayram Quliyev

AMEA, Elm Tarixi İnstitutu “Elm tarixinin nəzəri və metodoloji problemləri” şöbəsinin müdiri,
tarix üzrə fəlsəfə doktoru

bayramqulusoy@yahoo.com

ORCID ID: 0000-0001-5041-3645

Sadəcə Azərbaycanın deyil, dünyanın böyük şairlərindən biri olan Əbu Məhəmməd Cəmaləddin İlyas ibn Yusif bin Zəki Müəyyəd, digər adı ilə Nizami Gəncəvinin doğum və ölüm tarixləri, həmçinin həyatı haqqında bilgilər olduqca az saydadır. Alimlərin gəldikləri ümumi sonuclara görə şair 1141-ci ildə Gəncədə anadan olmuş, 1214-cü ildə də elə orada haqqın dərgahına qovuşmuşdur. İlk qaynaqlarda yer alan bilgilər olduqca önəmli olub yüksək dəyərə sahib olsa da şairimizin həyatı haqqında təsəvvür yaratmağımıza imkan vermir.

Nizami Gəncəvi haqqında məlumatların məhdud olmasının başlıca iki səbəbi mövcuddur. Bunlardan birincisi ondan ibarətdir ki, Nizami bir saray şairi deyildi, saraylardan uzaq yaşayar, çeşidli hökmdara əsərlər həsr edərək onlar göndərər və bununla öz dolanışığını təmin edərdi.¹ Orta əsrlərdə kağız və mürəkkəb o qədər də geniş yayılmadığı üçün saray katibləri sadəcə sarayda olan və dövlət üçün önəmli hesab etdikləri şəxsiyyətlərin həyatı haqqında məlumatları saray dəftərxanasında qeydiyyatda alardılar. Saraylardan uzaq duran Nizami Gəncəvinin də həyatı beləcə qeydə alınmadı.

İkinci səbəbə gəlincə, bu Nizami Gəncəvinin müasirlərinin ona qarşı biganəliyi ilə bağlıdır. Bilindiyi kimi adətən bir – birinin çağdaşı olan ədiblər bir-birləri haqqında məlumatlar verirlər. Araşdırmamıza görə Nizami Gəncəvinin çağdaşı ola biləcək iki mütəfəkkir ona daha yaxın bir dövrdə yaşamışdır. Bunlardan biri Fəridəddin ibn Məhəmməd Əttar, digəri isə Əbu Bədil Əfzələddin İbrahim ibn Əli Nəccar ibn Osman

ibn İbrahim Həqaiqi Həssanul-Əcəm Xaqani Şirvanidir. Çox təəssüflər olsun ki, hər iki şair öz çağdaşları olan Nizami Gəncəvi haqqında öz əsərlərində heç bir məlumat verməmişlər.

Nizami Gəncəvinin həyat və yaradıcılığı haqqında məlumat verən qaynaqları iki qrupa ayırmaq mümkündür. Bunlardan ilki şairin öz əsərləridir. İkinci qrupa isə tarixi farsdilli qaynaqları aid etmək olar.

Nizami Gəncəvi haqqında məlumat verən birinci qrup qaynaqlar – şairin əsərləri

Birinci növ qaynaqlar haqqında məlumat verməmişdən öncə şairlərin əsərlərini tarixi qaynaq kimi istifadə etmək haqqında bilgiləndirməyi məqsədə uyğun hesab edirik. Akademik tarix elmində müşahidə və müqayisəli təhlil ilə obyektiv nəticələrin alınması üçün mütləq tarixi qaynaqların mövcud olması əsas şərtidir. Tarixi fərziyyədən ayıran başlıca əlamətlərdən biri də budur. Lakin, qədim və zəngin Azərbaycan ədəbiyyatı nümunələri də

¹ TDV İslâm Ansiklopedisi, s. 183-184

tariximizə işıq tutmaqda olduqca əhəmiyyətli. Tarixi qaynaqlardan fərqli olaraq ədəbiyyat nümunələri bir başa tarixi hadisələrin özlərini əks etdirmir, hadisələrin mövcud olduğu dövr haqqında fərqli bir bucaqdan təsvir yaradır, bəzən o hadisənin içərisində yaşamış bir insanın gözündən təsvir yaradır, bəzən də hadisəyə kənardan bir münasibəti ifadə edir. Heç şübhəsiz ki bu kimi durumlarda bir çox hallarda obyektivlikdən çox subyektivliklə qarşılaşırıq. Bir neçə hallarda ədəbiyyat nümunələrini tarixi qaynaq yerinə qoyaraq istifadə etmək olar.

Bunlardan birincisi məlumat azlığı ilə qarşı-qarşıya gəldikdə istifadə zərurətinin yaranmasıdır. Belə ki, araşdırmaq istədiyimiz mövzu haqqında tarixi qaynaqlarda məlumat azlığı təşkil edərsə o zaman ədəbi nümunələrə müraciət olunur. Məsələn, Nizami Gəncəvi haqqında ilkin qaynaqlarda demək olar ki, məlumatlara rast gəlinmir. Yaxud da əldə olunan məlumatlar yetərli deyil. Belə bir durumda Nizaminin əsərlərindəki məlumatlardan istifadə edərək Şirin həyatı və əsərləri haqqında ümumi təsvir yaratmaq olar.

Tarixi dövrlər haqqında təsvir yaratmaq üçün məişət məlumatlarına ehtiyac duyularkən də ədəbi əsərlərdən istifadə olunur. Məsələn, Əbdürrəhim bəy Haqverdiyevin “Yeyərsən qaz ətinə, görərsən ləzzətini”¹ adlı pyes çox güman ki, Çar Rusiyası işğalından öncəki dövrdə Qarabağda cərəyan edir. Hətta, baş qəhrəman Hacı Mehdi Osmanlı ordusunda iştirak edib,

davanı qazanmışdır. Dövrün zadəgan zümrəsi haqqında təsvir yaradarkən bu əsərdəki məlumatlar olduqca vacibdir. Məsələn, zadəgan əhalisinin sayının müəyyən edilməsi zamanı statistik məlumatları hazırlamaq üçün mövcud siyahıdakı insan sayını müvafiq bir rəqəmə vuraraq demoqrafik nəticələr alınır. Bu zaman evdəki ailə sayının müəyyən edilməsi üçün əsərdəki məlumatlar olduqca əhəmiyyətli. Klassik müsəlman Azərbaycan ailəsində qadının sayının ən azından iki olduğunu fərz edərək bu statistik məlumatları tamamlamaq olar. Xatırladaq ki, əsərdə Hacı Mehdi Sənəm və Güllü adlı iki arvadının olması göstərilməkdədir.

Nizami Gəncəvi farsdilli ədəbiyyatda ilk “Xəmsə” yazan şairdir. Nizami Gəncəvinin “Xəmsə”si onun həyatı haqqında məlumat verən ən güvənilir qaynaqdır. “Xəmsə”yə daxil olan ilk əsər “Məhsənül-əsrar” adlanır ki, bu əsər 1174/1175-ci ildə yazılmışdır.² “Xosrov və Şirin” adlanan ikinci poema 1180-ci ildə yazılmışdır ki, şair bu əsəri Atabəy Şəmsəddin Məhəmməd Cahan Pəhləvana həsr etmişdir.³ “Xəmsə”nin üçüncü poeması bir az uğursuz kimi olduğunu müşahidə etmək olar. Əsər 1188-ci ildə Şirvanşah I Axsitana təqdim olunsa da Şirvanşah hakimi əsəri “türk elementli” və “əski sözlü” olması səbəbi ilə bəyənməyib mükafatını vermir.⁴ Beşiyə daxil olan “Həft-peykər” adlı dördüncü poema 1197-ci ildə yazılmış və Ağsunqurlar sülaləsindən olan Marağa hakimi Əlaəddin Körpə Arslana həsr olunmuşdur.⁵ “İskəndərnamə”, Nizami Gəncəvinin “Xəmsə”yə daxil olan beşinci və sonuncu poemadır. Əsər 1200-1203-cü illər

¹ Əbdürrəhim bəy Haqverdiyev. Seçilmiş əsərləri. I cild, s. 27-47

² Nizami Gəncəvi. Sirlər Xəzinəsi. Bakı, "Lider" nəşriyyat. 2004, 342 s.

³ Nizami Gəncəvi. Xosrov və Şirin. Bakı, "Lider" nəşriyyat. 2004, 392 s.

⁴ Nizami Gəncəvi. Leyli və Məcnun. Bakı, "Lider" nəşriyyat. 2004, 288 s.

⁵ Nizami Gəncəvi. Yeddi Gözəl. Bakı, "Lider" nəşriyyat. 2004, 336 s.

arasında yazılmışdır, "Şərəfnamə" və "İqbalnamə" adlı iki bölümdən ibarətdir. İlk bölüm Azərbaycan Atabəylərindən Nüsretəddin Əbubəkr ibn Məhəmmədə, ikinci bölüm isə Mosul hakimi Məlik İzzəddinə ithaf edilmişdir.¹

Nizami Gəncəvinin "Xəmsə"sində onun həyatı haqqında olduqca ziddiyyətli məlumatlara rast gəlirik. Bu cür mübahisəli məqamlardan biri də Nizaminin doğum yeri haqqındadır. İran əsilli tədqiqatçılar şairinin öz əsərində yer almayan, guya "İskəndərnəmə" əsərindən götürdükləri məlumata əsasən onun Qum şəhərində anadan olması haqqında məlumat verirlər. Lakin bu beytə əsərin Azərbaycanca nəşrində rast gəlmədik. Bu fikir Məhəmməd Əmin Rəsulzadə tərəfindən də təsdiq edilməmişdir. Onun "Xosrov və Şirin" əsərinə nəzər yetirdikdə Türk olması və Türklüyü çox sevdiyini açıq-aydın görmək mümkün olur. "Türklüyüm bu Həbəşdə heç getmir. Dadlı dovğaya xalq meyl etmir".

Nizami Gəncəvinin əsərlərini təhlil edərək onun həyat şəraiti haqqında ümumi təsəvvür yaratmaq mümkündür. Belə qənaətə gəlmək mümkündür ki, şair gəncliyində qismən yaxşı formada yaşasa da həyatının ahıl çağlarında yoxsulluq içində yaşamışdır. Nizaminin "Xosrov və Şirin" əsərinin əvvəlində yer alan parçada şairin yoxsul yaşadığını və çekdiyi zəhmətə görə ona heç bir məbləğ verilmədiyini də müşahidə edirik.

"Desin: - Ey Atabəy, sən, ey cahangir!

Axı, Nizamiylə bu rəftar nədir?

Belə söz ustadı nə zamanadək

Qalsın bir guşədə yoxsulluqda, tək?

*Məgər yetişməyib hələ də zaman,
Ona hörmət edib əziz tutasan?!
Bir baxışınla aç qəmli gözünü.
Qaşını bir tərپət, güldür üzünü.
Gecə Məhsətinin bir qəzəlinə
Sən ki, bəxş edirsən yüz-yüz xəzinə.
Bir xırman bəxş etsək ona biz əgər,
Varımız əksilməz bir arpa qədər.
Var-dövləti daşan bu mülkümüzdən
Bir xaraba abad olmasın nədən?"².*

Bundan başqa artıq qırx yaşına çatmış şairinin həyatının çətin dönəmlərinin başlamasını da "Xosrov və Şirin" əsərindən görmək mümkündür.

*"Əvvəl kefim kökdü, o günlər bitdi,
Gəncliyin qüruru məhv oldu getdi."*³

Nizami Gəncəvinin "Məhsənül-əsrar" əsərində sevdiyi qadının türk olduğunu aydın görmək mümkündür. Bunu göz önündə tutan şair türkləri də mədh etməkdən özünü saxlaya bilmir.

*"Türk gözəli gülərkən qəndin qəlbi daralır,
Ceyranların gözündən gözlər sürməni alır.
Kətan geyinib gəlir ay camallı türk yarım,
Sökülmüş kətan kimi çatlayır dodaqlarım."*⁴

Qarı ilə Sultan Səhcərin söhbəti zamanı qarı Sultanı tənqid edir.

*"Dağ kimi ucalmışdı bir zaman Türk dövləti,
Sarmışdı məmləkəti ədaləti, şəfqəti.
Sən yıxdın o şöhrəti, batıb getdi o ad-san,
Demək, sən türk deyilsən, yağmaçı bir hindusan."*⁵

Nizami Gəncəvi "Həft-peykər" adlı əsərində həyatı ilə bağlı iki vacib məlumatı

¹ Nizami Gəncəvi. İskəndərnəmə. İqbalnamə. Bakı, "Lider nəşriyyat". 2004, 256 s.

² Nizami Gəncəvi. Xosrov və Şirin, s. 42

³ Nizami Gəncəvi. Xosrov və Şirin, s. 73

⁴ Nizami Gəncəvi. Sirlər Xəzinəsi, s. 84

⁵ Nizami Gəncəvi. Sirlər Xəzinəsi, s. 111

verməkdədir. Bunlardan birincisi oğlunun Məhəmməd olması, digəri isə anası Rəisə adlı bir kürd qadının (bu haqda mübahisəli məqamlar çoxdur və dərin araşdırma tələb edir) onun anası olmasıdır. Ehtimal etmək olar ki, bu qadın Şəddadilər nəslindən gələn qadınlardan biri olmuşdur.

Nizami Gəncəvinin öz əsərlərində yer alan məlumatlar unikal xarakter daşıyır, çünki şairin öz dilində söylənmişdir. Buna rəğmən məlumatlar pərakəndə haldadır. Bəzən də sadəcə bir simvolik işarə formasında təqdim olunmuşdur ki, bunun da izaha ehtiyacı vardır. Nizaminin təhsilini və bilik səviyyəsini məhz onun əsərlərini təhlil edərək müəyyən etmək mümkündür. Çünki, heç bir qaynaqda onun harada təhsil alması, hansı biliklərə yiyələnməsi göstərən faktlar yoxdur. Mütəfəkkirinin əsərlərini incələdikcə məlum olur ki, o bütün elm sahələrini dərinlən öyrənmiş mükəmməl təhsil almışdır.

Nizami Gəncəvi haqqında məlumat verən ikinci qrup qaynaqlar – ilkin farsdilli əsərlər

İkinci qrupa daxil olan qaynaqlar isə əsasən farsdilli qaynaqlardır. Ümumiyyətlə Azərbaycan tarixinin orta yüzilliklərə aid olan dönəmi daha çox farsdilli qaynaqlar əsasında öyrənilir. Burada da məlumatlar ya çox qısa formadadır, ya da dağınıq şəkildə verilmişdir. Bu qaynaqlardan bir qismi Nizami Gəncəvinin əsərlərini öz əsərində istifadə etsə də onun həyatı haqqında məlumat verməmişdir, digər bir qismi isə onun haqqında az da olsa məlumat vermişdir.

Birinci yarımqrupa daxil olan əsas qaynaq Məhəmməd Əli Ravəndinin

“Rahətüs-südur və ayətüs-sürur” əsəridir. Səlcuqlu tarixçisi olan Ravəndi tarixi hadisələri təsirli göstərmək üçün tarixi mətnlərin arasına Nizami Gəncəvinin əsərlərindən daxil etmişdir. Müəllif daha çox şairin “Məhsənül-əsrar”, “Leyli və Məcnun” və “İskəndərnamə” əsərlərindən istifadə etmişdir. Təəssüf ki, müəllif öz əsərində Nizami haqqında məlumat vermir.¹ Ravəndi bəhs etdiyimiz əsəri Səlcuqlu tarixinə həsr olunsada bəzən tarixi hadisələr haqqında daha ətraflı təsəvvür yaratmaq istəyən müəllif keçmiş qissələr nağıl edir ki, bu da hadisənin təsirini artırır. Məsələn, Ravəndi Səssani hökmdarı Xosrov Pərviz haqqında bir hekayə danışarkən Nizami Gəncəvinin “Xosrov və Şirin” əsərindən Xosrovun atası Hörmüz tərəfindən cəzalandırılması bölümündən bir parçanı öz əsərinə daxil etmişdir.² Əsərin digər yerində isə tarixçi Nizami Gəncəvinin tövsiyələrindən istifadə etməklə əsərini daha da zənginləşdirmişdir.³

İkinci yarımqrupa daxil olan əsas qaynaqlardan biri Həmdullah Mustovfi Qəzvinini “Tarixi-qozide” əsəridir. Bu əsərdə Müəllif nizami Gəncəvinin Gəncədə anadan olması, beş poemadan ibarət “Xəmsə” yazması haqqında məlumat verir.⁴ Düzdür məlumatın həcmi olduqca qısadır, lakin burada yer alan “şairin Gəncədə anadan olması” faktı sübut edir ki, Nizami İranlı tədqiqatçıların israr etdikləri kimi Qum şəhərində anadan olmamışdır.

Həmdullah bin Əbu Bəkr bin Əhməd bin Nəsr əl-Mustoufi Qəzvinini h. 680-ci ildə (m. 1281/82) Qəzvin şəhərində, dindar bir ailədə anadan olmuşdur. Onun babası Fəzlul-

¹ The Poetry of Nizami Ganjavi Knowledge, Love, and Rhetoric, s. 96-98

² er-Râvendi. Râhat-Üs-Sudûr ve Âyet-Üs-Sürûr, s. 80

³ er-Râvendi. Râhat-Üs-Sudûr ve Âyet-Üs-Sürûr, s. 360

⁴ Həmdullah Mustoufvi Qəzvinini. Tarix-e qozide, s. 753.

lah Rəşidəddin tərəfindən Qəzvin və ətraf bölgələrə Mustoufi vəzifəsinə təyin edilmişdi¹. H. Qəzvininin ögey qardaşı olan Fəxrəddin Məhəmməd də bir müddət Elxani vəzirlərindən biri olmuş, siyasi çəkişmələr səbəbindən 1290-cı ildə öldürülmüşdü. H. Qəzvinini 1311-ci ildə Qəzvin, Əbhər, Zəncan, Yuxarı və Aşağı Tarumun mustoufisi vəzifəsinə təyin olunmuşdu². Ümumiyyətlə, onun həyatı ilə bağlı məlumatlar azlıq təşkil edir. Ç. Stori məlumat verir ki, Elxanlı hökmdarı Əbu Səid zəhərlənib öldürüləndə (1335-ci il) Həmdullah Mustoufi Savə şəhərində Cəlairi Böyük Həsənin vəziri Şəmsəddin Zəkəriyyənin xidmətində idi³. Müəllifin sonuncu əsəri olan “Zeylə Tarix-e Qozide” əsərinin 1334 – 1344-cü illərə dair hadisələri təsvir etdiyini nəzərə alaraq onun ölümünün 1345-ci ildən sonra baş verdiyini təxmin etmək olar. Ümumiyyətlə, Həmdullah Qəzvininin ölümü haqqında heç bir ilkin qaynaqda dəqiq məlumatlara rast gəlinmir.

Həmdullah Qəzvinin özünün **“Tarixi-qozide”** əsərini Fəzlullah Rəşidəddinin oğlu, Əbu Səidin və Arpa xanın vəziri Qiyasəddin Məhəmməd Rəşidiyə həsr etmişdir. B. Spuler H. Qəzvininin bu əsəri yazarkən özündən əvvəlki tarixçilərin (Əbu Cəfər ət-Təbəri, İbn əl-Əsr, F. Rəşidəddin, Ə. Cuveyni və s.) əsərlərindən istifadə etdiyini yazır.⁴ Giriş, altı bab (hər bab fəsillərə bölünür – R.) və “Xatimə”dən ibarət olan “Tarixi-qozide” əsərinin birinci babı Hz Məhəmmədə (s a v) qədərki Peyğəmbərlərin tarixinə həsr olunmuşdur.

Əsərin ikinci babı İslam öncəsi sülalələrin tarixi, üçüncü babı isə Hz Məhəmmədin həyatı və İslamın yayılması, Rəşidi, Əməvi və Abbasi xəlifələrinin tarixi haqqındadır. İslam və türk sülalələri haqqında əhəmiyyətli məlumatları əks etdirən dördüncü babın 12-ci fəsli moğol və Elxanlı tarixinə həsr olunmuşdur. Əsərin beşinci babı tarixi şəxsiyyətlər, altıncı babı isə bütövlükdə Qəzvin şəhəri haqqındadır. Əsərin bir çox əlyazma nüsxələri dövrümüzdə qədər gəlib çatmışdır. İndi Şərq və Avropa ölkələri kitabxanalarının çoxunda “Tarixi-qozide”nin əlyazma nüsxələri saxlanılır. Tarixi qaynağın ən qədim əlyazmalarından biri də AMEA, Məhəmməd Füzuli adına Əlyazmalar İnstitutunda saxlanılmaqdadır.⁵ Əsərin elmi-tənqidi mətni tədqiqatçılar tərəfindən işlənilərək müxtəlif zamanlarda Parisdə, Londonda və Tehrandə nəşr olunmuşdur⁶. Paris nəşrinə (1903) “Tarixi-qozide”nin bir qismi - dördüncü babın 12-ci fəslinin orijinal mətni və fransız dilinə tərcüməsi verilmişdir. “Tarixi-qozide” əsərinin ən mükəmməl tərcümə hesab oluna biləcək ingiliscə tərcüməsi 1910-cu ildə ingilis şərqşünası E. Braun tərəfindən Londonda nəşr etdirilmişdir⁷.

Şairin farsca yazmağına gəlinə. Bu haqda ən doğru fikir Məhəmməd Əmin Rəsulzadəyə aiddir. O bildirir ki, Nizami Gəncəvi digər türk şairlər kimi türkcə yazırdı. Çünki, Qaraxanlılar və Səlcuqlulardan başlayaraq saraylarda fars dili təbliğ olundu və dövlət sənədləşdirilməsi farsca aparıldı.⁸

Digər qaynaqlara müqayisədə Nizami Gəncəvi haqqında ən geniş məlumat verən

¹ Spuler B. Hamd Allah b. Abi Bakr b. Ahmad b. Nasr Al-Mustawfi Al-Kazwini, p. 122

² Piriye V. Z. Həmdullah Mustovfi Qəzvinini, s. 34-37

³ Storey C. A. Persian literature: a bio-bibliographical survey, p. 81-84

⁴ Spuler B. Hamd Allah b. Abi Bakr b. Ahmad b. Nasr Al-Mustawfi Al-Kazwini, p. 122

⁵ Həmdullah Mustoufi Qəzvinini. Tarixi-qozide. Əlyazma. AMEA-Əİ. M-269, s. 1a-303b

⁶ حمدالله مستوفی قزوینی. تاریخ گزیده. تصحیح: عبدالحسین نوائی. تهران: انتشارات امیر کبیر، ۱۳۶۲، ۸۱۶ ص.

⁷ The Tarikh-I Guzida or Selected History of Hamdullah Mustawfi-I Qazwini / English translation and annotation by E.G. Browne. London: Lusac and Co., 1910, 556 p.

⁸ Rəsulzadə Məmməd Əmin. Azərbaycan şiri Nizami

farsdilli tarixi qaynaq Dövlətşah Səmərqəndinin “Təzkirə” əsəridir. “Təzkirə”də qarşımıza çıxan ilk məlumat Nizami Əruzinin “Veys və Rum” adlı əsərini Nizami Gəncəvidən təsirlənərək yazması haqqındadır.¹ Digər bir məlumat isə Şirvanşahlar haqqındadır. O yazırdı ki, Şirvanşah sultanlığı dövründə Məlik Maniçöhr bir çıraq kimi idi ki, ətrafına şair və ədiblər yığılardı. Onun zamanında Şirvanda bir neçə şair var idi ki bunlar Şeyx Nizami Gəncəvi, Əbülülə Gəncəvi, Fələki Şirvani, Seyyid Zülfiqar və s idi.² Əsərinin digər bir yerində isə Dövlətşah Nizamini Atabəy Qızıl Arslan zamanında yaşamış şair kimi göstərir.³ Dövlət şah Səmərqəndi Nizami Gəncəvinin Gəncə şəhərində doğulduğunu və dilin onu təsvir etmək üçün aciz olduğunu yazır. O bildirir ki, onun ləqəbi Şeyx Nizaməddindir, künyəsi Əbu Məhəmməd Cəmaləddin İlyas ibn Yusif bin Zəki Müəyyəddir. Dövlətşah Nizamini Qivami-ye mütənazi adlı qardaşının olduğunu da qeyd etmişdir. Onun qadası da qəsidələr yazan şairlərdəndir. “Təzkirə”dən əldə etdiyimiz məlumatdan belə qənaətə gəlmək olar ki, Nizami ömrünün son günlərini xəlvətə çəkilməş və ruhunu dinləndirmişdir. Hətta ömrünün son günlərində Atabəy şeyxlə görüşmək istəmiş, şeyx isə inzivaya çəkildiyi üçün onunla görüşmək istəməmişdir. Bundan sonra Atabəy şeyx ilə görüşmək üçün Gəncəyə gəlmişdir və şeyx ona qayıblar aləmindən müxtəlif möcüzələr göstərmiş, bu Atabəyi heyran etmişdir. Hətta şeyxin ayaqlarını öpmək istəmişdir. Dövlətşah Nizamiyə “Xosrov və Şirin” əsərində görə Qızıl Arslan tərəfindən dörd kənd verildiyini də yazmaqdadır. “Xəmsə” haqqında məlumat verən Səmərqəndi hətta şairinin “Xəmsə”dən

öncə “Veys və Rum” əsərini də yazdığını söyləyir. Şairin əsərlərin o öldükdən sonra bir yerə toplanmış və kitab halına salınaraq “Xəmsə” adlandırılmışdır. Şairin ölümü haqqında yazan müəllif onun qəbrinin Gəncə şəhərində olduğunu və təxminən 1181-ci ildə vəfat etdiyi yazır. ⁴ Heç şübhəsiz ki, Dövlətşah burada yanlışığa yol vermişdir. Çünki, Nizami Gəncəvi “İskəndərnamə” əsərini bitirərkən altmış yaşını keçmişdi.

¹ Devletşah. Devletşah tezkiresi, s. 97

² Devletşah. Devletşah tezkiresi, s. 110

³ Devletşah. Devletşah tezkiresi, s. 164

⁴ Devletşah. Devletşah tezkiresi, s. 183-187

ƏDƏBİYYAT

1. Devletşah. Devletşah tezkiresi. I-IV ciltler / Çeviren: N. Lugal. İstanbul: Kervan kitapçılık, 1977, 675 s.
 2. Əbdürrəhim bəy Haqverdiyev. Seçilmiş əsərləri. İki cildə. I cild. Bakı, "Lider nəşriyyat", 2005, 504 s.
 3. Həmdullah Mustoufî Qəzvîni. Tarix-e qozide. Ba-hətmam dr. Abdülhüseyn Nəvayi. Tehran: Çapxane-ye sephar, 1342, 814 s.
 4. Həmdullah Mustoufî Qəzvîni. Tarixi-qozide. Əlyazma. AMEA-Əİ. M-269, s. 1a-303b
 5. Muhammed b. Ali b. Süleyman er-Râvendî. Râhat-Üs-Sudûr ve Âyet-Üs-Sürûr I-II ciltler. Çev. Ahmed ATEŞ. Ankara, TTK yayınları, 2020, 469 s.
 6. Nizami Gəncəvi. İskəndərnamə. İqbalnamə. Bakı, "Lider nəşriyyat". 2004, 256 s.
 7. Nizami Gəncəvi. Leyli və Məcnun. Bakı, "Lider" nəşriyyat. 2004, 288 s.
 8. Nizami Gəncəvi. Sirlər Xəzinəsi. Bakı, "Lider" nəşriyyat. 2004, 342 s.
 9. Nizami Gəncəvi. Xosrov və Şirin. Bakı, "Lider" nəşriyyat. 2004, 392 s.
 10. Nizami Gəncəvi. Yeddi Gözəl. Bakı, "Lider" nəşriyyat. 2004, 336 s.
 11. Rəsulzadə Məmməd Əmin. Azərbaycan şiri Nizami. Bakı, Təknur, 2011, 520 s.
 12. The Tarikh-I Guzida or Selected History of Hamdullah Mustawfi-I Qazwini / English translation and annotation by E.G. Browne. London: Lusac and Co., 1910, 556 p.
 13. The Poetry of Nizami Ganjavi Knowledge, Love, and Rhetoric
- Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi. 44 ciltte. 33. Cilt. Ankara, TDV, 2007, 589 s.

NİZAMİ GƏNCƏVİ VƏ ONUN DOĞUM YERİ HAQQINDA MÜBAHİSƏLİ MƏSƏLƏLƏRƏ DAİR

Zaur Əliyev

AMEA Elm Tarixi İnstitutunun elmi katibi, siyasi elmlər üzrə fəlsəfə doktoru

zaur.aliyev@gmail.com

ORCID ID: 0000-0003-4393-8894

Dünya şöhrətli Nizami Gəncəvinin anadan harada olması barədə bir çox müzakirələr aparılır. Dünya elminə və poeziyasına əvəzolunmaz töhfələr verən Nizami Gəncəvinin guya Qaxın Qum, İran alimlərinin iddiasına görə isə İranın Qum şəhərində anadan olması barədə fikirlər səslənir.

Bunu iddia edənlər də Hacı Lütf Əli bəy “Ataşkadah” bioqrafik əsərinə istinad edirlər. Nizami Gəncəvinin Qum şəhərində anadan olmasını iddia edən Hacı Lütf Əli bəy “İskəndərnamə” əsərinin ikinci hissəsi olan “İqbalnamə”də şairin

“Gəncə dənizində olsam da pünhan,
Yerim Qum şəhridir, yurdu Qohestan.
Təfrişdə Ta adlı bir kənd dayanıb,
Nizami ad-sanı ordan qazanıb!”-

misrasını əlində əsas tutaraq dahi şairin Gəncədə anadan olmamasını yazır. Bundan sonra da bu informasiyadan çıxış edərək XVIII əsrdən başlayaraq dünya şərqşünaslığı ilə yaxşı tanış olan insanlar İranı Nizaminin vətəni hesab etməyə başladılar. Lakin kimsə bu misranın orijinalını və doğurandanmı Nizami Gəncəvinin əsərində belə bir sitatın olmasının ardınca düşmədən onu fars və İran şairi hesab etməyə başlayıblar. Birinci coğrafiyaya nəzər salsaq görürük ki, İran ərazisində Qohestan deyilən bir yer yoxdur və ikinci də Qum Nizami Gəncəvinin şəhər adlandırdığı keyfiyyətlərə uyğun gəlmir. O zaman Qum balaca bir kənd idi və onun böyük şəhər olması mümkün deyildi. İkinci də Qaxın Qum kəndi də o illərdə elə böyük bir yer deyildi və şəhər kimi onun barəsində heç bir məlumat

yoxdur. Bunun üçün alim olmaq lazım deyil, eləcə coğrafi yerlər haqqında google.az da axtarış vermək kifayət edər ki, məlumat əldə edə bilərsiniz. Uzun illər Nizami Gəncəvinin İran şairi olması bir çox şərqşünas alimlərin əsərində qeyd edilməyə başladı. Bu alimlər ən etibarlı mənbə olan Nizaminin orta əsr bioqraflarının hamısı, xüsusilə Aufi Sədidəddin (XIII əsr), Dövlətşah Səmərqəndi (XV əsr) və s.)¹ şairin doğulduğu şəhər kimi, onun bütün ömrü boyu yaşadığı və vəfat etdiyi Gəncə şəhərində anadan olub fikirlərini görməzdən gəldilər. Bu anlaşılmazlıq uzun zaman çəkəcək idi ki, XX əsrin birinci yarısında məşhur rus şərqşünası akademik Y.E.Bertels² bu mövzunu araşdırmaq qərarına gəlməsə idi. Məhz o, Nizami Gəncəvinin bütün əsərlərini, xüsusilə “İskəndərnamə” əsərini ciddi-ciddi tədqiq edib sübut elədi ki, Hacı Lütf Əli bəyin iddia etdiyi kimi yuxarıda qeyd etdiyim “Qum şəhərindəm adlı” sətirilər Nizaminin həmin əsərinin digər əlyazmalarda, o cümlədən erkən köçürülən versiyalarında yoxdur, yəni, bu sətirilər şairin “İskəndərnamə” əsərinə ideoloji motivlərdən irəli gələrək təəssübkeş İran mirzələri tərəfindən əlavə olunub və açıq-aşkar saxtalaşdırmadır. Akademik öz tədqiqat əsərində yazır: “Nizaminin ən qədim

¹ Ganjavi, Nizami (1995), p. 368.

² Daha ətraflı baxın: Бертельс Е.Э. (1940) Великий азербайджанский поэт Низами

əlyazmalarında, 763-cü (1360-cı il) il tarixli hicriyə aid Parisdəki Milli Kitabxanada olan əlyazmalarında bu sətir də yoxdur "¹.

Onun ardınca akademik Y.Kraçkovski, akademik A.E.Krımski, Azərbaycan alimləri H.Arazlı, C.Heyət, R.Əliyev və başqaları “İskəndərnamə” əsərlərinin orijinallarını tədqiq edərək dahi şairin Azərbaycanın Gəncə şəhərində anadan olmasını sübut etdilər. Lakin o illər sovet elmi dünya miqyasına tam çıxmamışdı və II dünya müharibəsinin başlaması, Qərb alimlərinin akademik Y.E.Bertelsin əsərlərinin çıxışı olmaması bu sübutun onlara çatmamasına səbəb yaratdığı üçün onlar Nizamini İran şairi kimi qələmə verməkdə davam etdilər. Lakin elmdə vicdanlı alimlər də var, İranda Nizami Gəncəvinin üzünü köçürən zaman qəsdən saxtakarlıq edən və onu İranda anadan olmasını “soxuşduran” şəxslərdən fərqli olaraq əsl elmi tədqiqat aparan İran ədəbiyyatşünasları içərisində V.Dəstgerdi haqlı olaraq Nizami Qumda anadan olmayıb, “İskəndərnamə” əsərinin üzünün köçürülməsi zamanı Qumda anadan olması barədə fikirlərin sonradan mirzələr tərəfindən salınmasını iddia edir. Nizaminin ilk tədqiqatçısı V.Dəstgerdi göstərir ki, şairin əvvəlki nüsxələrində Qumla əlaqəli beyt olmamışdır. ²

Nizaminin Qaxın Qum şəhəri ilə bağlı versiyalara gəldikdə isə Nizaminin yubileyi ərəfəsində görkəmli şərqşünaslar R.Əliyev və A.Sarovlu Azərbaycan hökuməti tərəfindən Qax rayonu Qum kəndinə məsələyə aydınlıq gətirmək üçün ezam olunurlar. Qayıdıb gəldikdə onlardan hesabat tələb edəndə cavab bu olub ki, Qum kəndi kiçik bir kənddir və guya Nizaminin “Qum şəhərində” anadan

olması barədə “böyük şəhər Qum” bura ola bilməz. İkinci də Nizami Gəncəvi özü “Sirlər xəzinəsi” dastanının 179-cu səhifəsində konkret anadan olduğu yeri qeyd edir:

“Mən Gəncədəyəm, indi İraq məndən uzaqdadır”

“Qum şəhəri Qəhrestanı” məhəlləsinə gəldikdə isə, bu onun əsərlərinin surətini köçürən şəxslərin artırmalarıdır. Çünki, Nizami əsərlərinin orijinal nüsxələrində belə bir şey yoxdur. Konkret olaraq qeyd edək ki, Nizami əsərlərinin XVI əsrdə və sonralar köçürülmüş nüsxələrində “İskəndərnamə”nin “İqbalnamə” hissəsinin bir yerində şair Gəncədən danışan zaman fikir yarımçıq kəsilərək Qumla bağlı dörd misra qəsdən artırılmışdır.

Nizami Gəncəvi barədə müzakirələrdə diqqətdən kənar qalan bir məqam var. Dahi şairin yaşadığı Gəncə şəhəri. Nizami Gəncədə yaşaya-yasaya necə fars şairi ola bilərdi. İran adlanan dövlət ona necə iddia edə bilər? Gəncə şəhərinin XII əsrdə İran şəhəri olması haqqında fikir də yanlışdır. Gəncə necə İran şəhəri ola bilərdi ki, Nizaminin dövründə İranın özü Səlcuq imperiyasının bir hissəsi idi? Həm də Gəncə türk oğlu türk olan Azərbaycan Atabəylərinin paytaxtı idi. 651-ci ildə dövlətçiliyini itirən İran (irandilli xalqların dövlətçiliyi nəzərdə tutulur) bir də onu 1300 ildən sonra Pəhləvi sülaləsi ingilislərin köməyi ilə hakimiyyət başına gələndə bərpa etmişdi.

3 aprel 1939-cu ildə Ukrayna şairi Nikolay Bajanın «Pravda» qəzetində məqaləsi çıxır. Məqalədə o, Stalin ilə görüşündən danışdı: “Yoldaş Stalin mənə azərbaycanlı şair Nizami ilə bağlı danışdı, onun əsərlərindən sitat gətirdi, o, bu sözlərlə onu

¹ Daha ətraflı baxın: A. Bağirov. (2007) Y.E. Bertels və Azərbaycan ədəbiyyatı. Bakı: Elm,

² Sasanian, Çingiz (1985), s. 120.

əsaslandırmağa çalışırdı ki, Nizamini İran ədəbiyyatına vermək lazım deyil. Ona görə yox ki, farsca şerlər yazıb, ona görə ki, o öz poemalarında farsca şer yazmağa məcbur olduğunu və öz xalqı ilə doğma dilində kontakta icazə verilmədiyini göstərir”.¹

1947-ci il 22 sentyabrda SSRİ Yazıçılar İttifaqının sədri Nikolay Tixonovun “Pravda” qəzetində belə bir məqaləsi dərc olunmuşdu: “Aydındır ki, Nizami farsca yazıb, Azərbaycan xalqının düşmənləri olan burjua tarixçiləri, İran milliyyətçiləri tərəfindən Nizamının fars şairi kimi qələmə verilməsi və onu vətəni Azərbaycanla əlaqəsinin olmaması faktı ilk dəfə deyil, ancaq bu həyasız yalan heç kimi aldada bilmədi.”²

Yevgeni Bertels tərəfindən hazırlanan Böyük Sovet Ensiklopediyası 1939-cu ildə Nizamini Azərbaycan şairi kimi təqdim etdi və 1940-cı ildən sonra artıq Nizamının azərbaycanlı olması bütün sovet alimləri tərəfindən qəbul olundu.

Nizami Gəncəvi 1188-ci il sentyabr ayının 24-də bitirdiyi «Leyli və Məcnun» əsərini türk dilində yazmaq istəmişdir. “Leyli və Məcnun”u türk dilində deyil, fars dilində yazmasını əmr verən Axistanın hərəkətləri onu çox qəzəbləndirmiş, amma oğlu Məhəmmədin xahişi ilə onu farsca yazmağa razılıq vermişdir. Amma öz etirazını əsərdə belə şərh etmişdir: “Nə cürətim vardır əmrdən qaçam, nə də könlün vardır xəzinə açam ” Qərb ədəbiyyatı isə onu əsasən fars və iranlı kimi təqdim edir. Burada fars dilində yazmış olduğunu əsas kimi götürürlər. Halbuki, fars dilində yazmaq o dövrün ənənəsi idi. Nizami Gəncəvi “Xosrov və Şirin” əsərində yazır:

“Türklüyüm bu həbəşdə heç getmir.

Dadlı dovğaya xalq meyl etmir.”

Burada da Farslığım və ya Kürdlüyüm deyil Türklüyüm deyir. Hələ XV əsrdə Dövlətşah Səmərqəndi «Təzkirətüş-şüəra» kitabında Nizamının türkcə divanı barədə məlumat verib». Şah İsmayıl Xətai də Nizamini çox sevirdi. Onun fərmanı ilə «Xəmsə»nin üzü dəfələrlə köçürülmüşdü. Nizami (Gəncəvi) də öz övladını türkcə (türk oğlu) adlandırır "Xosrov və Şirin" əsərinin sonunda yazır:

“Əgər şod torkəm əz xərgəh nəhani,

Xodayə, torkzadəmva to dani.

(Əgər türkcəm çadırdan gizlinə çəkildisə də,

Xudaya, türk balasını sən özün qoru.)”

Məlumdur ki, bu misralarda şair çox sevdiyi Afaqın dünyadan köçməsinə bəhs açır, ona "türkcəm" deyir, Afaqdan olan oğlu Məhəmmədi isə "türk balası" adlandırır.

Qərb tədqiqatçılarından Hammer, Baxer, Rutter, Erdman, Atkinson, Duda, Vilson, Blend kimi şərqşünaslar onu türk adlandırırlar.

¹ <http://www.nuh.az/maraqli/page/21/27468-nizami-gncvinin-milliyti-n-idi.html>

² <http://ikisahil.com/post/215929-poeziya-gunesinde-leke-axtaran-ermeniler>

ƏDƏBİYYAT

1. Bağirov A. (2007) Y.E. Bertels və Azərbaycan ədəbiyyatı. Bakı: Elm,
 2. Ganjavi, Nizami (1995). , J. S. Meisami (Editor) USA: Oxford University Press
 3. <http://ikisahil.com/post/215929-poeziya-guneshinde-leke-axtaran-ermeniler>
 4. <http://www.nuh.az/maraqli/page/21/27468-nizami-gncvinin-milliyti-n-idi.html>
 5. Sasanian, Çingiz (1985). Nizaminin "Leyli və Məcnun" poeması. Bakı: Elm.
- Бертельс Е.Э. (1940) Великий азербайджанский поэт Низами. Баку, Изд-во АзФАН

NİZAMİ GƏNCƏVİ DÖVRÜNDƏ ELMƏ VƏ ELM ADAMLARINA VERİLƏN DƏYƏR

Elvin Talışinski

*AMEA Elm Tarixi İnstitutunun “Elmşünaslıq və elmin sosial problemləri” şöbəsinin müdiri,
siyasi elmlər üzrə fəlsəfə doktoru*

e.talishinski@inbox.ru

ORCID ID: 0000-0001-5318-5537

Orta əsrlər Şərfinin ən böyük şairlərindən biri olan Nizami Gəncəvi bəşəriyyətin gələcək tarixində müstəsna rol oynayan hadisələrlə qeyri-adi dərəcədə zəngin bir dövrdə, XII əsrdə yaşayıb və yaratmışdır. Nizami Gəncəvi Antik dünya, eləcə də Yaxın və Orta Şərq, Afrika, İspaniyanın çoxsaylı xalqlarını özündə birləşdirən Ərəb xilafəti tərəfindən böyük mədəniyyətin miras qaldığı bir dövrdə yaşamış, elə həmin dövrün də dahi şəxsiyyətlərindən biri kimi tarixə düşmüşdür. Bu dövr, həm də Azərbaycanın Şərqin mədəni və iqtisadi mərkəzlərindən birinə çevrildiyi və bir çox xalqın nümayəndələri tərəfindən yaradılan fars dilli ədəbiyyatın inkişaf etdiyi bir dövrdür.

Ümumiyyətlə, orta əsrlərdə bəşəriyyət maddi və mənəvi mədəniyyətin inkişafında ciddi irəliləyişlərə nail oldu. Bu dövr bəşəriyyətə gözəl ədəbi əsərlər, ecazkar memarlıq abidələri, rəssamlıq nümunələri, ən əsası isə elmi düşüncənin nailiyyətlərini bəxş etmişdir. Qeyd etmək lazımdır ki, müasir sivilizasiyanın özü də orta əsrlər sivilizasiyasının daxili yenidən qurulması nəticəsində meydana gəlmişdir və bu mənada onun birbaşa varisi hesab olunur.

Orta əsrləri fərqləndirən xarakterik xüsusiyyətlərdən biri də heç şübhəsiz, həmin dövrün dahi şəxsiyyətlərinin hərtərəfli, yəni ensiklopedik biliklərə malik olmaları idi. O dövrdə yaşayan mütəfəkkirlərin əksəriyyəti o vaxtlar belə populyar olan elm sahələri - fəlsəfə, astronomiya, riyaziyyat, məntiq, ilahiyyat, tibb və s. kimi elmlərin mükəmməl biliciləri sayılırdılar.

Məhz IX-XII əsrlərdə Azərbaycan mədəniyyəti üçün çiçəklənmə dövrü başlamış, elm və maarifləndirmə isə özünün ən yüksək səviyyəsinə çatmışdır. Həmin dövrlərdə Azərbaycan dünyaya görkəmli şəxsiyyətlər, müxtəlif elm sahələri ilə məşğul olan alimlər, şair-mütəfəkkirlər, filosoflar, memarlar və s. bəxş etmişdir. Azərbaycanda

dövrünün dünya elmi düşüncəsinin önündə dayanan elm adamlarının, şair və memarların yetişməsi dünya mədəniyyəti xəzinəsinə daxil olan şah əsərlərin yaradılmasına, elmin müxtəlif sahələrinin inkişaf etdirilməsinə böyük töhfələr verdi. Şərqdə, eləcə də, Avropada məşhur olan bir çox böyük mütəfəkkirlərimiz Azərbaycanda elmi-ədəbi mühitin formalaşmasında, onun beynəlxalq mədəni əlaqələrinin özünəməxsus şəkildə inkişaf etdirilməsində xüsusi xidmətlər göstərmişlər. Təsədüfi deyil ki, dövrün görkəmli şəxsiyyətləri – elm və ədəbiyyat xadimlərimizin əsərləri sonralar bir çox Şərq və Qərb ölkələri xalqlarının dillərinə tərcümə olunaraq dünya fəlsəfi fikrinin inkişafına əhəmiyyətli şəkildə təsir göstərdi. Bütün bunlar Azərbaycanlı elm adamları, mütəfəkkirlərin Şərq və Qərb dünyası üçün nə qədər əhəmiyyət kəsb etmələrinin bir daha bariz nümunəsidir.

Həyatımızı elm və onun nailiyyətləri olmadan təsəvvür etmək çox çətindir. Sırr deyil ki, Antik dövrdə meydana gələn elmlər müasir sivilizasiyanın formalaşmasında son dərəcə mühüm rol oynamışdır. Elmin mədəniyyətin müstəqil bir sahəsi kimi ayrılması, hələ maddi istehsalla praktik olaraq

əlaqəsi olmasa da, insanın dünyaya ilə olan aktiv, yaradıcı şəkildə dəyişən bir əlaqəsinin formalaşmasında ən vacib addım idi. Məhz orta əsrlərdə artıq Antik dövrdə mövcud olan elmi prinsiplərin dəqiqləşdirilməsinə, müasir dövrün mexanikasına zəmin hazırlanmasına kömək edən nailiyyətlər əldə edildi.

Rusiyalı tarixçi-etnoqraf Y.V.Bromley haqlı olaraq qeyd edirdi ki, maddi və mənəvi mədəniyyətin bölünməsi hər halda şərtdir, belə ki, insan əməyinin çox məhsulları eyni zamanda həm zehni, həm də fiziki əməyin nəticəsidir. İstənilən maddi əşya yaranmamışdan qabaq təsəvvürdə formalaşmalı, insan beyninin ideyası olmalıdır. Hər hansı ideya da başa düşülən olması üçün obyektivləşərək öz maddi ifadəsini (yazılı formada, təsviri şəkildə, memarlıq və s.) tapmalıdır.¹

Elm konkret olaraq insanlar - alimlər tərəfindən həyata keçirilən bir fəaliyyət növüdür. Elm həm fərdin, həm də cəmiyyətin həyatında bir-birini tamamlayan bir sıra funksiyalarla xarakterizə olunur. Hər şeydən əvvəl bir çox alimlər tərəfindən qeyd olunur ki, elmi fəaliyyətə cəlb olunma, bilik sahəsi ilə tanışlıq insanın mədəni və mənəvi keyfiyyətlərini formalaşdırır. Elm bu gün müasir cəmiyyətdə insan həyatının bir çox fəaliyyət sahələrində mühüm rol oynayır. Şübhəsiz ki, elmin inkişaf səviyyəsi öz növbəsində cəmiyyətin inkişafının da əsas göstəricilərindən biri hesab olunur. Bu isə həm də dövlətin iqtisadi, mədəni, sivil, savadlı, müasir gələcəyinin və inkişafının göstəricisidir.

Əsrlər boyu bir çox formalaşma mərhələləri, tarixi inkişaf yolu keçən elm insan fəaliyyətinin müxtəlif peşəkar sahələrini möhkəmləndirən aparıcı, əsas fəaliyyət növü

kimi çıxış edir. Elmin insan fəaliyyətinin ən vacib, təməl institutu olmasını şərtləndirən amillərdən biri də, onun sayəsində həm dünyanın, həm də ümumi nəzəriyyələrin vahid mənzərəsini müşahidə etməyin mümkün olmasıdır. Nəticə etibarilə isə bu mənzərə əsasında xüsusi nəzəriyyələr formalaşdırılır və sosial təcrübədə müvafiq peşəkar fəaliyyət sahələri fərqləndirilir. Başqa sözlə desək, elm, obyektiv reallığın dərk edilməsinə yönəlmiş, tarixən formalaşmış bir fəaliyyət formasıdır. Elmi tədqiqat isə yeni elmi biliklərin yaradılması, elmin tətbiqi və inkişaf forması, müxtəlif amillərin obyektlərə təsirinin qiymətləndirilməsi və eyni zamanda, elm və təcrübə üçün faydalı və təsdiqləyici nəticələrin əldə edilməsi baxımından mövcud olan hadisələr arasındakı qarşılıqlı əlaqənin öyrənilməsi prosesidir.

Tarixən elmi tədqiqatla bağlı iki əsas yanaşma mövcud olmuşdur. Birincisinin müəllifi görkəmli italyan alim Q.Qalileydir. Onun fikrincə, elmin əsas məqsədi cisimlərin davranışını təsvir etmək və yenilərini kəşf etmək üçün fenomenlərin əsasını bilməkdir. Bir sözlə, burada əsasən nəzəri biliyin vacibliyi qeyd edilir.

İkinci yanaşmanın müəllifi isə ingilis filosof, tarixçi F.Bekondur. Bu yanaşmadan daha az söhbət getsə də, hazırkı dövrdə məhz onun baxışı üstünlük təşkil edir: “Mən gələcəkdə bəşəriyyətin güclü olması və daha da çiçəklənməsi istiqamətində təməlin qoyulması üçün çalışıram. Bu məqsədə çatmaq üçün ancaq sxolastik mübahisələrdə mövcud olan deyil, əksinə yeni peşələrin meydana gəlməsində rol oynayacaq elmin öyrənilməsini təklif edirəm...”. Elm bu gün tam olaraq bu yol - təcrübənin texnoloji inkişafı, təkmilləşməsi yolu ilə gedir.

¹ İslam: Tarix. Fəlsəfə. İbadətlər, s. 50-51

Elm ilə məşğul olmaq, öz növbəsində unikal xüsusiyyətlərə malik olan xüsusi bir fəaliyyət növüdür. Elm idrak fəaliyyətinin ictimai şəkildə təşkilatlanmış, nizamlanmış bir sahəsi kimi, elm ilə məşğul olanlar – alimlər qarşısında xüsusi tələblər irəli sürür. Elm bizim subyektiv istək və düşüncələrimizdən asılı olmayaraq dünyanı öz-özlüyündə olduğu kimi obyektiv olaraq qəbul edir. Alim araşdırma instinktlərini idarə etdiyi və həqiqətin əldə olunmasına xüsusi olaraq köklənmiş bir insandır. Hər bir elm adamı üçün həqiqətin dəyəri bütün dəyərlərdən yüksəkdir. Lakin elm adamı təkcə həqiqəti qiymətləndirmir, həmçinin onun dərinləşməsinə də öz töhfəsini verməyə çalışır.

Həqiqət uğrunda mübarizə aparan, yaşadığı dövrdə elmə və elm adamlarına öz əsərlərində yüksək qiymət verən azərbaycanlılardan biri də Nizami Gəncəvidir. Nizami Gəncəvi Azərbaycanın ən böyük şairi və mütəfəkkiri, poeziyada yeni bir istiqamətin - epik romantik janrın yaradıcısı kimi dünya şöhrəti qazanan, Şərq və Dünya İntibahının parlaq nümayəndəsi hesab olunur. Təsadüfi deyil ki, Nizami Gəncəvi həmişə, elə indi də dünya şərqşünaslığının diqqət mərkəzində olan tarixi şəxsiyyətlərdəndir.

Böyük mütəfəkkir, maarifpərvər olan dahi Nizami Gəncəvi elmə, təhsilə, maariflənməyə hər zaman böyük önəm vermişdir. Onun əsərlərində orta əsrlərdə populyar olan fəlsəfə, fizika, astronomiya, tibb, həndəsə, astrologiya, kimya kimi elm sahələrinə dair biliklər öz əksini tapmışdır. Şair öz əsərlərində aləm və yaradılışın qarşılıqlı münasibəti, insanın aləmdə tutduğu yer və oynadığı rol, ağıl və arif insan,

rasionallıq və irrasionallıq, insan və cəmiyyət, insan və Allah, cəmiyyət və dövlət, xeyir və şər və s. kimi fəlsəfi məsələlərə münasibət bildirmişdir. Şairin həmçinin əsərlərində Sokrat, Aristotel, Fales, Platon, Sənai, Firdovsi, Fərabî, İbn Sina və s. kimi Antik dünyanın və orta əsr filosoflarının ideyalarına tez-tez müraciət etməsi və münasibət bildirməsi onun bu filosofların yaradıcılığı ilə yaxından tanış olmasını bildirir.¹

*“Qüvvət elmdədir, başqa cür heç kəs,
heç kəsə üstünlük eyləyə bilməz” -*

deyən Nizami, insanın kamil şəxsiyyət kimi formalaşması, hikmət sahibi olması, kamala yetişməsi üçün mütləq onun başlıca vəzifə olaraq elmlərin əsaslarına dərinlən yiyələnməsində görür. Öz şerlərində elmə yiyələnməyi zəruri hesab edən Nizami Gəncəvi eyni zamanda bunun yolunu oxumaqda, öyrənməkdə görür:

*“Hər kim öyrənməyi bilməyirsə ar,
Sudan dürr, daşdan da gövhər çıxarar.
Ancaq öyrənməyi ar bilən insan,
Məhrumdur dünyada bilik almaqdan”.*

Böyük mütəfəkkir kamil insanın formalaşmasında elmin, öyrənməyin, biliklərə yiyələnməyin çox böyük rol oynadığını dönə-dönə qeyd edir. Şairin fikrinə görə ağıl çırağı məhz elmdir, bilikdir. Təkcə şairin dünya ədəbiyyatına tamamilə yeni bir poetik nəfəs gətirən “Xəmsə”sinə daxil olan əsərlərə nəzər salsaq, onun özünün yüksək ümumbəşəri dəyərlərə nə qədər önəm verdiyini və dünya irsinə layiqli töhfə verdiyini əminliklə söyləyə bilərik. Dahi şairimiz “Xəmsə”də elm, elm adamları, alimlərə verilən dəyər və s. məsələlərlə bağlı

¹ Əsgər Əhməd. “XII-XV əsrlərdə Azərbaycanın mənəvi mədəniyyəti”, s. 218

bu gün də öz dəyərini itirməyən hikmətli fikir və ideyalar irəli sürmüşdür.

*“Hər uca rütbədən bilinir fəqət,
alimin rütbəsi ucadır əlbət” –*

deyən Nizami insan aqlının qüdrətinə inanır və bütün əsərlərində elmin əhəmiyyətindən xüsusilə bəhs edir. Onun bütün əsərlərində elm adamları və filosof obrazları olduqca önəmli yer tutur. Maraqlı məqamlardan biri də bu alim və filosofların cəmiyyətin hər bir üzvünü, o cümlədən hökmdarları düzgün yola dəvət edən intellektual qüvvə kimi təqdim olunmasıdır.

Bu baxımdan, Nizami Gəncəvinin “İskəndərnamə” poemasında bu məsələyə xüsusilə toxunulur. Bu poemanın “İqbalnamə” hissəsində isə şair böyük hökmdar, dünya fatehi Makedoniyalı İsgəndəri qədim dünyanın ən dahi alim və filosoflarının əhatəsində təsvir edir. Burada elm adamları İsgəndərə ağıllı məsləhətlər verir, ona dünyanın yaranması və inkişafı haqqında öz fikirlərini bildirir, bilik səviyyələrini nümayiş etdirirlər:

*“Gəlib filosoflar səf qurmuşdular,
Taxtın qarşısında oturmuşdular.
Hərə bir elmdən bildiyi qədər,
Söz açır, danışır, bəhs edirdilər.
Biri danışdı təbiyyatdan,
O biri dəm vurur ilahiyyatdan.
Kimi riyaziyyat bəhsinə girmiş,
Kimi həndəsəyə fikrini vermiş...
Hərəsi bir fənnlə edir iftixar,
Hərənin özünün bir aləmi var”.*

Dahi Azərbaycanlı şair ağıllı insanlara, böyük alimlərə yüksək qiymət verir, ən böyük

hökmdarların, fəhmlərin belə onlara ehtiyacı olduğu ideyasını dövrün insanlarına aşılایırdı. Böyük mütəfəkkir şahları, hökmdarları elmlərin sirrinə yiyələnməyə çağırır, qılıncın gücünə deyil, zəkanın qüdrətinə arxalanmağı tövsiyə edirdi. Təsadüfi deyil ki, Nizaminin yaratdığı bütün müsbət qəhrəmanlar yüksək mənəvi-əxlaqi keyfiyyətləri ilə yanaşı, elmi-intellektual səviyyəsi, dərin təfəkkürü, heyratlandırıcı ağıllı ilə fərqlənirlər. Bu baxımdan Nüşabə, İsgəndər, Şirin, Məhinbanu, Xosrov və s. obrazlarını xüsusi qeyd etmək olar.¹

Orta əsrlərin böyük mütəfəkkirlərindən olan Nizami eyni zamanda dövrünün görkəmli filosofu idi. Dahi şair və böyük alim olan Nizaminin əsərlərində təbiətşünaslıq, riyaziyyat, astronomiya, kosmologiya, fəlsəfə, ilahiyyat, tibb, etika, musiqi və s. elmlərə aid zəngin və dərin elmi mahiyyətə malik olan məlumatlara rast gəlmək olar. Bütün bunlar ona dəlalət edir ki, Nizami Gəncəvi öz dövrünün bütün elmlərinə dərinliklə yiyələnən böyük alim olmuşdur.

Onun əsərlərində elmi biliklərin araşdırılması mühüm əhəmiyyət kəsb edir. Nizami yaradıcılığına əsasən deyə bilərik ki, şair elmin müxtəlif sahələrinə dair mükəmməl biliyə malik olmuşdur. Şerlərinin birində o, sanki öz biliyinə qiymət verərək yazır:

*“Bilik ordusunda əqlim yol açan bir əsgər olmuş,
Ədəbim ayıq sayaqdır, o, kamala pasibandır”.*²

Nizami Gəncəvi bütün əsərlərində elmin inkişafına töhfə verən, elm adamlarını qoruyan və onların göstərişlərinə uyğun olaraq dövləti idarə edən hökmdarların

¹ Daha ətraflı bax: Əsgər Əhməd. “XII-XV əsrlərdə Azərbaycanın mənəvi mədəniyyəti”. Bakı-2012, “Elm” nəşriyyatı, 372 səh.

² Gəncəvi N. Lirika, s. 76

fəaliyyətini yüksək qiymətləndirir. Onun ədəbi irsinin elmi-fəlsəfi aspektdə tədqiqi və təhlili bir daha göstərir ki, o, bütün əsərlərində əsas ideya kimi ağılın, əxlaqın, elmi dünyagörüşünün formalaşdırılması çıxış edir. Yüksək elmi dünyagörüşə malik olan dahi şairimiz cəmiyyəti, dövləti, ümumilikdə dünyanı xilas edəcək ən böyük qüvvənin, qüdrətin məhz elm olduğu fikrini irəli sürür.

Öz növbəsində elmə, biliklərə yiyələnməyin yolunu yalnız çalışmaqda, zəhmətdə, daim araşdırmaqda görən şair yazırdı:

*“Mən dünyanı oyunla başa vurmadım,
Yeməkdən, yatmaqdan savayı başqa içimdə
var idi.*

*Bir gecə də olsun mən yatağa rahat girmədim,
Elmin yeni bir qapısını açmadan”.*¹

Elmə, elmi biliklərə yiyələnməyə, elm adamlarına böyük dəyər verən dahi şairimiz Nizami Gəncəvi təkcə dövrünün tanınmış mütəfəkkiri olaraq kifayətlənmədi, onun əsərlərinin bu gün də Orta Şərq, Qafqaz və Orta Asiya ölkələrinin ədəbiyyatına güclü təsirini hiss etmək olar. Dünya ədəbiyyatının görkəmli nümayəndəsi, dahi Azərbaycan şairi və mütəfəkkiri Nizami Gəncəvi bəşəriyyətin mədəni irsinə böyük töhfələr vermişdir. Əbəs yerə deyil ki, 1991-ci ili UNESCO məhz “Nizami ili” kimi elan etmişdi.

Beləliklə, xalqımızın tarixi yaddaşında silinməz iz buraxan və tükənməz tədqiqat mənbəyi olan Nizami Gəncəvi yaradıcılığı gələcək nəsillər üçün də bir örnək rolunu oynayacaqdır.

¹ Gəncəvi N. İskəndərnamə, s. 46

ƏDƏBİYYAT

1. İslam: Tarix. Fəlsəfə. İbadətlər. Məsul redaktorlar akademik Z. Bünyadov və f.e.d. R. Əliyev. Bakı, Elm, 1994.
2. Əsgər Əhməd. “ XII-XV əsrlərdə Azərbaycanın mənəvi mədəniyyəti”. Bakı-2012, “Elm” nəşriyyatı, 372 səh.
3. Gəncəvi N. Lirika . Bakı, Gənclik, 1980
4. Gəncəvi N. İsgəndərnamə. Filoloji tərcümə. Bakı, Elm, 1983

NİZAMİ GƏNCƏVİ YARADICILIĞINDA İDEAL DÖVLƏT

Səadət Məmmədova

AMEA Elm Tarixi İnstitutu “Elmin sosial problemləri və elmşünaslıq” şöbəsinin elmi işçisi,
sosiologiya elmləri doktoru

seadet75@yahoo.com

İdeal dövlət konsepsiyası Nizami Gəncəvi yaradıcılığının əsas məqamlarından biri kimi nəzərə çarpır. İdeal dövlətin başlıca xüsusiyyəti ideal əxlaqi və sosial münasibətlərin bərqərar olması ilə bağlıdır. Nizami Gəncəvinin ideal dövlətində ideal dövlətin aparıcı qüvvəsi olan hökmdar müəyyən mənada ideal xüsusiyyətlərə malik şəxsiyyət, böyük sərkərdə, müdrik insandır. Məhz özünü filosoflarla əhatə edən, elm və təhsildə yüksək məqama çatmağa çalışan, sosial ədalətə və insanların rifahına yönələn hökmdarın idarə etdiyi cəmiyyət və dövlət ideal ola bilər.

Bu ideyadan çıxış edərək Nizami Gəncəvinin “Xəmsə”sində ayrı-ayrı hökmdarların şəxsi xüsusiyyətləri şərh və tənqid edilir, nəcib məqamların izahı təqdim edilir.

İdeal dövlət quruluşu hər zaman bəşəriyyətin daha yaxşı birgəyaşayış formasına inamı ilə bağlı konsepsiya olmuşdur. Xalqın milli vəhdəti və yüksək özünü təşkilatlandırma bacarığını ehtiva edən dövlət idarəçiliyi və sosial tərəqqi istiqamətində davamlı axtarışlar ideal dövlət haqda fikirlərin formalaşmasına əsas olmuşdur. Tarixin bütün mərhələlərində insanlar daha yaxşı dövlət idarəçiliyinin ola biləcəyinə inanmış və ideal dövlətdə hökumət – vətəndaş münasibətlərinin və mükəmməl yaşam tərzinin mümkünlüyü ideyasını inkişaf etdirməyə çalışmışlar.

İdeal cəmiyyət və ədalətli dövlət axtarışlarına qədim Çin, Hindistan, Yaxın və Orta Şərq ölkələri mütəfəkkirlərinin konsepsiyalarında rast gəlmək olar. Hələ qədim Çində daosizm kamil cəmiyyət, dövlət və sosial münasibətlərə nail olmağın yolunu patriarxal sadəliklə bağlayırdı. Konfutsi isə öz paternalist-patriarxal dövlət konsepsiyasında ideal dövləti böyük bir ailə kimi təsvir edirdi və burada hər

bir kəsin öz roluna məsuliyyətlə yanaşmasını vurğulayırdı. Motzısı isə “*bütün insanlar arasında təbii bərabərliyin bərqərar olması*” ideyasını inkişaf etdirmişdi.¹

İdeal dövlətin mahiyyətindən doğan “sosial ədalət”, “sosial bərabərlik” ideyaları Qədim yunan mütəfəkkirlərinin əsərlərində geniş təzahür tapmışdır. E.ə. VIII əsrdə Homerin “İlliada” və “Odessaya” əsərlərində ədalət “*insanların əsas hüququ*” kimi izah edilirdi. Yeddi müdriklərdən olan Solon ideal demokratik dövlət deyərkən “*varlılarla kasıblar arasında kompromisin tapılması, sosial bərabərlik*” ideyasını irəli sürürdü. E.ə. V yüzillikdə Pifaqor və pifaqorçular “*sosial ədalət və sosial bərabərlik*” ideyalarını inkişaf etdirdilər. Xalkedonlu Faley “*mülkiyyət bərabərliyini*” ideal dövlətin başlıca amili hesab edirdi. Hippod “*ideal dövlət quruluşu*”, Yambul “*Günəş şəhəri*”, Demokrit “*qarşılıqlı yardım, qardaşlığa söykənən dövlət birliyi*” ideyalarını təbliğ edirdilər. Sofistlər ideal dövlət quruluşunun əsasında “*xeyirxah vətəndaşların yetişdirilməsini*” görürdülər və ədalət, bərabərlik ideyalarını inkişaf etdirirdilər. Görkəmli mütəfəkkir Sokrat “*yaxşı dövlətin yaxşı qanunlarla və bilikli insanlar tərəfindən*

¹ Daha ətraflı bax: Рыков, С.Ю. Древнекитайская философия / С.Ю.Рыков. Москва: ИФРАН, 2012, 312 с.

idarə edilməsinə” inanırdı.¹ Platonun “Dövlət” və “Qanunlar” adlı əsərlərində təqdim edilən “*ideal dövlət – ədalətli, müdriklərin idarə etdiyi, şəxsi mülkiyyətin olmadığı, sosial bərabərliyə söykənən*” idarəçilik formasıdır.² Dövləti bütün münasibətlərdə vahid tam olaraq görən Aristotel³ ədalət, azadlıq və bərabərlik, vətəndaş, hüquqlarla bağlı müzakirələr aparır, “*oliqarxiya və demokratiyanın qarışığı olan politeyanı çoxluq tərəfindən hamının rifahı naminə idarə edilən ən yaxşı dövlət idarəçiliyi*” kimi təqdim edirdi. E.ə. IV yüzillikdə Epikür “*azad insan – məsuliyyətli insan*” anlayışını inkişaf etdirir, “*dövləti ümumi rifaha nail olmaq məramı ilə insanlar arasında bağlanan razılaşmanın nəticəsi*” olaraq izah edirdi. Dövlətin altı əsas idarəetmə formasını təqdim edən Polibi demokratiyanı uğurlu nəticə olaraq vurğulayırdı.

Qədim Roma müəlliflərinin ideal dövlət və ideal cəmiyyətə dair düşüncələri Platon, Aristotel və digər yunan mütəfəkkirlərinin təsiri ilə formalaşmışdı. Mark Tuli Siseron dövlətə “*azad insanların ümumi maraqları əsasında yaranmış birlik*” tərifini verərək təkhakimiyyətliyə qarşı çıxırdı, senat respublikası yaradılması fikrini irəli sürürdü.⁴ Mark Avreli Antoni “*dövlətin bütün başərə bərabər hüquqlar verməsini*” təqdir edirdi. IV əsrdə Avreli Avqustin “İlahi şəhər” və “Azad iradə” adlı əsərlərində “*yerdə (Yer kürəsində) ideal dövlətin olmaması*” ideyasından çıxış edirdi.

XIII yüzillikdə Foma Akvinski öz əsərlərində göstərirdi: “*dövlətin başlıca məramı*

ümumi rifahın, hər kəsin ləyaqətli həyatının təmin edilməsidir”, lakin mütəfəkkir sosial bərabərliyi qəbul etmirdi.⁵

Orta əsrlərdə həm Qərbdə, həm də Şərqdə ideal dövlət konsepsiyaları geniş vüsət alır. Bu dövrdə Şərqdə Əl-Fərabi, İbn Rüşd, Nəsrəddin Tusi, İbn Xaldun və başqaları mükəmməl dövlət idarəçiliyini şərh etmişdilər. Platonun ideal dövlətindən təsirlənən Əl-Fərabi “*insanlara xoşbəxtlik verəcək “fəzilətli dövlət” konsepsiyasını irəli sürmüşdü*.”⁶

Görkəmli mütəfəkkir Nizami Gəncəvinin “İskəndərnamə. Şərəfnamə” poemasında “*ideal dövlət ədalətli və sosial bərabərliyin hakim olduğu cəmiyyətə əsaslanan dövlət*” kimi təqdim edilir. Nizami Gəncəvi özünə qədər mövcud olan fəlsəfi fikirlər və filosoflar haqda dərin biliklərə malik mütəfəkkir olmuşdur və onun ideal dövlət konsepsiyası elmi əsası olmayan, utopik baxışlar toplusu deyildi. Sosial münasibətlərin dərin müşahidəçisi olan mütəfəkkir, analiz və sintez, tarixi müqayisəli təhlil vasitəsi ilə ideal dövlətin konturlarını müəyyənləşdirməyə çalışmışdır. Nizaminin ideal dövlət konsepsiyasında ilk diqqəti çəkən məqam hökmdarla bağlıdır. Böyük mütəfəkkir İsgəndəri dövlət başçısı kimi götürməklə yalnız cəmiyyəti və buradakı sosial münasibətləri deyil, həm də ideal dövləti idarə edəcək şəxsiyyətin də yüksək insani keyfiyyətlərə - cəsurluq, fəthlik, liderlik xüsusiyyətlərinə, xarizmaya, müdrikliyə, quruculuq bacarıqlarına və s. malik olmasına diqqəti yönəltmək istəyir. Belə demək olarsa, ideal dövləti idarə edəcək

¹ Daha ətraflı bax: Хрестоматия по философии / Под ред. Радугина А.А. Москва: Центр, 2001, 416

² Daha ətraflı bax: Платон. Сочинения: [в четырех томах] Санкт-Петербург: Изд-во С.-Петерб. ун-та <<Изд-во Олега Абышко>>, 2007. Т. 3. Ч. 1, 752 с.

³ Daha ətraflı bax: Аристотель. Сочинения: [В 4 т.] / Аристотель. Москва: Мысль, 1983, Т. 4, с. 376-644.

⁴ Daha ətraflı bax: Цицерон. О пределах блага и зла. Парадоксы стоиков. / Цицерон. Москва: РГГУ, 2000, 480 с.

⁵ Daha ətraflı bax: Хрестоматия по философии / Под ред. Радугина А.А

⁶ Daha ətraflı bax: Əbunəsr, Fərabi. Məsələlərin mahiyyəti // Şərq fəlsəfəsi (IX-XII əsrlər) / tərt. ed. Z. C. Məmmədov. Bakı: BDU, 1999, 303 s.

şəxs yüksək əxlaqi və mənəvi xüsusiyyətlərə malik olan ədalətli hökmdar və sərkərdə olmalıdır. O, bütün ölkə vətəndaşlarının mədəni və sosial inkişafına çalışmalı və buna imkan yaratmalıdır.

“Ədalət yolundan dönməyəm bir an

Yoxsula, məzluma olaram kömək”¹

İsgəndərin dili ilə Nizami Gəncəvi dövlət başçısının xalqın rifahı naminə çalışmalı olduğunu, istedadı olanlara, zəhmətkeş insanlara qayğı göstərməsini, hər kəsin yaşayış səviyyəsinin yüksəldilməsinə çalışmasını xüsusi olaraq vurğulayır.

Heç zaman heç bir hökmdardan və maddi həyatdan asılı olmayan, öz sadə həyatı ilə azad düşünərək, azad yaşamağı seçən mütəfəkkirin ideal dövlətində də vətəndaşların azadlığı başlıca məqam kimi təqdim edilir. İsgəndəri elm və biliklərə sahib, müdrik insanlarla məsləhətləşən bir hökmdar olaraq təqdim edən Nizami Gəncəvinin diqqət verdiyi xüsusi məqamlardan biri də İsgəndərin hamı və hər kəslə öz dilində danışa bilmək, dil tapmaq bacarıqlarıdır. Nizaminin İsgəndəri müdriklərlə müdrik, hökmdarlarla hökmdar, sadə zəhmətkeş insanlarla bir yoldaş kimi söhbət edir. Ayrı-ayrı tayfa və xalqları öz hakimiyyəti altında birləşdirən İsgəndər sosial ədalətin xüsusi bir göstəricisi olan hər cür ayrı-seçkilikdən uzaqdır. O, insanlara ağına, bacarığına, yüksək mənəvi-əxlaqi keyfiyyətlərinə görə qiymət verir. İsgəndərin dövlət idarəçiliyini təsvir etməklə Nizami Gəncəvi idarəçilik əxlaqi prinsiplərini təqdim edir və burada ilk olaraq hökmdarın bir nümunə kimi təqdim edilməsinə çalışır. Nizaminin İsgəndəri böyük fəth olsa da dünya nemətlərinə həris deyil, insani

münasibətlərə daha çox üstünlük verən və daim axtarışda olan bir şəxsiyyətdir.

Nizaminin ideal hökmdar və ideal dövlət konsepsiyasının digər bir məqamı Bərdə hökmdarlığı ilə bağlıdır. İsgəndəri bir çox dünya dövlətlərinin başçıları ilə qarşılaşdıran, onların idarəçilik formalarını və şəxsi keyfiyyətlərini, sadə xalqla qarşılıqlı münasibətlərini müqayisə etməyə çalışan Nizami Gəncəvi öz dövrü üçün yeni və gözlənilməz olan hökmdar tipini təqdim edir. Bu, Nüşabədir. O, qadındır. Nüşabə hökmdara və qadına xas ən yüksək mənəvi-əxlaqi keyfiyyətləri özündə birləşdirməyə nail olmuşdur. Burada Nizami yaradıcılığında ayrı-seçkiliyə daha bir etiraz görmək olur. Mütəfəkkir orta əsrlərdə qadına patriarxal münasibət düşüncəsinə qarşı çıxır. Qadının da hökmdarlıq etmək bacarıqlarının olduğunu və bu istedadının kişilərdən daha üstün olduğunu göstərir. Belə ki, İsgəndər Nüşabəni aldadıb bir elçi olduğunu söyləyəndə rəsmi ona göstərərək İsgəndəri tanıdığını bildirən hökmdar xanım İskəndəri pərtlikdən qurtarmaq üçün də tədbirlə hərəkət edir. Təmkinlə İsgəndərə böyük hörmətinin və pərəstişinin olduğunu bildirir, öz taxtından düşərək yerini İsgəndərə təqdim edir, bununla da iki hökmdar arasında yarana biləcək ədavətin qarşısını almış olur. Nüşabənin müdrikliyi özünü həm də İsgəndərə açdığı süfrədə görsənir. İsgəndər üçün süfrə açan Nüşabə ləl-cavahiratın, qızılın müəyyən məqamlarda heç bir dəyər kəsb etmədiyin göstərir.

Şair Nüşabənin hökmdarlıq etdiyi dövlət haqqında danışarkən burada olan sosial nizamın və insanlar arasında ideal münasibətlərin olması haqqında məlumat

¹ Nizami Gəncəvi. İskəndərnamə, s. 182

verir. Nizaminin ideal dövlətində sosial ədalət və əmin-amanlıq hökm sürür.

Azərbaycandan, Bərdədən sonra öz fəthlərini davam etdirən İsgəndərin bir hökmdar və bir filosof kimi yetişmə məqamlarını təsvir etməyə çalışan Nizami Gəncəvi onun həyatının qısa tarixçəsini verir. İsgəndəri ideal bir filosof hökmdar kimi təqdim edən mütəfəkkir onun dövrünün görkəmli filosoflarından dərs aldığını, müdrikləşərək peyğəmbər səviyyəsinə yüksəldiyini göstərir. Belə nəticəyə gəlmək olar ki, Nizami Gəncəvi ideal dövlətdə həm sərkərdə, həm də filosof və peyğəmbər xüsusiyyətlərinə malik olan şəxslərin hakimiyyətdə olmasını, ideal hökmdarların özlərini filosoflarla əhatə etməsini və öz idarəçiliyində onların məsləhətlərindən yararlanmasını vacib şərt kimi təqdim edir. “İqbalnamə”də Nizami Gəncəvi bir daha fikir plüralizminin, azadfikirliliyin, sosial ədalətin, ayrı-ayrı sosial təbəqələr arasındakı münasibətlərin tənzimlənməsində sosial bərabərliyə və bərabər imkanlara xüsusi diqqət yetirilməsini vurğulayır. Bütün bu nailiyyətlərin əsasında isə elmlı, bilikli, təhsilli solumun formalaşdırılmasını görür. Onun xoşbəxtlər ölkəsində təhsilli və müdrik insanlar dövləti idarə edərək, digər insanların xoşbəxt yaşamasını təmin etməyə çalışırlar. Beləliklə, Nizami Gəncəvinin bütün yaradıcılığının ana xəttini təşkil edən elm, təhsil səviyyəsinin yüksəldilməsi xoşbəxtliyin mənbəyi olaraq təqdim edilir. Nizamiyə görə elmlı insanlar yaxşı – pis, xeyir – şər, ədalət – ədalətsizlik, müharibə – sülh və digər əxlaqi kateqoriyaların mahiyyətini dərk edərək, özlərinin və bəşəriyyətin rifahına çalışırlar. Savadsızlıqdan doğan zülmət isə yer üzündə şərin mənbəyi olaraq çıxış edir.

Belə demək olarsa, Nizami Gəncəvi bilik cəmiyyəti və burada insanlar arasında mövcud münasibətlər şərtlər verməyə çalışmışdır.

ƏDƏBİYYAT

1. Əbunəsr, Farabi. Məsələlərin mahiyyəti // Şərq fəlsəfəsi (IX-XII əsrlər) / tərt. ed. Z. C. Məmmədov. Bakı: BDU, 1999, 303 s.
2. Nizami Gəncəvi. İskəndərnamə. İqbalnamə. Bakı: Lider, 2004, 256 s.
3. Nizami Gəncəvi. İskəndərnamə. Şərəfnamə. Bakı: Adiloğlu, 2011, 335 s.
4. Аристотель. Сочинения: [В 4 т] / Аристотель. Москва: Мысль, 1983, Т. 4, с. 376-644.
5. Платон. Сочинения: [в четырех томах] Санкт-Петербург: Изд-во С.-Петербур. ун-та «Изд-во Олега Абышко», 2007. Т. 3. Ч. 1, 752 с.
6. Рыков, С.Ю. Древнекитайская философия / С.Ю.Рыков. Москва: ИФРАН, 2012, 312 с.
7. Хрестоматия по философии / Под ред. Радугина А.А. Москва: Центр, 2001, 416
8. Цицерон. О пределах блага и зла. Парадоксы стоиков. / Цицерон. Москва: РГГУ, 2000, 480 с.

NİZAMİ GƏNCƏVİ VƏ ONUN ƏSƏRLƏRİNDƏ AZƏRBAYCAN TÜRKCƏSİ

Aynur Nəzərova

AMEA Elm Tarixi İnstitutu "İnformasiya və tərcümə" şöbəsinin müdiri

xubanova77@mail.ru

ORCID ID: 0000-0002-9735-3149

XII əsr ölkəmizin siyasi və mədəni həyatında mühüm hadisələrlə zəngin bir dövr idi, Azərbaycan yüksək inkişaf səviyyəsinə çatmışdı. Mütərəqqi ictimai formasiya əsaslarının və ona uyğun ideologiyanın meydana gəlməsi ilə eyni zamanda söz sənətində, incəsənətin digər sahələrində mütərəqqi ideyaların təbliğ edilməsi *intibah* poeziyasının yarandığından xəbər verirdi. XII əsr türk-Azərbaycan renessansının ən uca zirvəsində dayanan **Nizami Gəncəvi** həmin dövrün ən görkəmli nümayəndəsidir. Nizami yaradıcılığı, ümumiyyətlə, bəşəriyyətin bədii inkişaf tarixinin qızıl səhifəsidir.

Nizami dühasının ən əsas xüsusiyyəti doğma vətəni ilə, onun tarixi, mədəniyyəti, ədəbiyyatı ilə bağlılığıdır. O, təsvir etdiyi bütün hadisələri ana yurdu Azərbaycanla, doğulduğu Gəncə ilə əlaqələndirməyə çalışmışdır. Dünya poeziyasına bir-birindən dəyərli söz sənəti inciləri bəxş etmiş Gəncəli Nizami yaradıcılığında azərbaycançılıq özünü müxtəlif formalarda göstərir. Dahi mü-təfəkkirin yaradıcılıq genotipində həm də türkçülüyn, müsəlmançılığın, eləcə də müasirliyin möhtəşəm tarixi birliyi özünü qabarıq göstərir. Söz sənətinin korifeyi Nizaminin irsi nə qədər milli dəyər daşıyırsa, bir o qədər də bəşəri ideyaları təbliğ edir.

Gəncəli Nizami Azərbaycan şairidir

Şərq zəminində yetişən N.Gəncəvi türk dilindən başqa, ərəb, fars dillərini də mükəmməl bilirdi. Müəyyən tarixi şərait səbəbindən əsərlərini fars dilində yazsa da, mahiyyət etibarilə Nizami yaradıcılığı Azərbaycan mənliliyinin bədii ifadəsidir. Dil faktorunu əsas tutaraq şairin milli mənsubiyyətini təhrif edən Avropa şərqşünaslarının təkə Nizaminin fars dilində yazması fikirlərini irəli sürməsi, iddiaları absurddur. Nizamiyə fars prizması ilə baxılmasının əsas səbəbi də onun fars dilində

yazıb-yaratması ilə əlaqədardır və onun milli mənsubiyyəti barədə mübahisələrin yaranmasına səbəb olmuşdur. Amma hansı dildə yazmasından asılı olmayaraq hər kəs öz adı ilə çağırılır və tanınır. Nizami Tanrının bizə bəxş etdiyi töhfədir. Əsrlərdir tariximizə, mədəniyyətimizə qəsdlərin qarşısına siper çəkmək gərəkdir. Hələ XII əsrdə bəşəriyyətə belə bir dahi bəxş etmiş Nizaminin və onun ədəbi irsinin həqiqi varisi olan Azərbaycan xalqının böyüklüyü bundadır ki, əsrlər boyu öz mədəniyyətini qoruyub və bu, imkan verib ki, biz xalq kimi, millət kimi milli-mənəvi dəyərlərimizi, milli mənsubiyyətimizi qoruya bilək. Sovet dövründə Nizami Gəncəvi kommunizm ideallarına uyğun təbliğ edilsə də, indi Nizami Gəncəvini müstəqil Azərbaycan idealları işığında öyrənməli və təbliğ etməliyik, eyni zamanda yaradıcılığının türk dilinə, onun ağız ədəbiyyatına sənətkar bələdliyini daha dərinlən araşdırmalı, bu nöqtəyi-nəzərdən dilçilik elminin inkişafında müstəsna əhəmiyyətini göstərməliyik. Dahi Nizaminin mədəni sərvətimizə çevrilən əsərləri əsrlər keçsə də, özündə qədim mədəniyyətin incilərini qoruyub saxlayan mühüm mənbədir.

Nizamidə türklük

Nizaminin “Xəmsə”sinə daxil olan ilk əsəri “Sirlər xəzinəsi”ndə Qoca bir qadının Sultan Səncərə etdiyi xitaba diqqət yetirək:

“Türklərin çün yüksəldi dövlətləri,

Ədalətlə bəzəndi bütün elləri.

Madam ki, sən zülmə qulluq edirsən,

Türk deyil, qarətgar bir hindusan!”¹

“Bir zaman dağ kimi ucalan ədalətli Türk dövlətinin şöhrətini sən yıxdın, demək, sən türk deyilsən, yağmaçı bir hindusan”, - söyləyən N.Gəncəvi Sultan Səncərin təmsalında türk hökmdarlarını türk düşüncəsinə və adət-ənənələrinə əməl etməyə çağırır, başqa tərəfdən isə Azərbaycanda bir Türk dövlətinin hakim olduğuna işarə etmişdir. Bu sözləri **deyən dahi Nizamiyə** “türk deyil” demək nə dərəcədə ağlabatandır? Nizami türk olmasaydı, türkün əzəmətini, şan-şöhrətini vəsf etməzdi.

Nizaminin dilində “türk” gözəl, mərd, ər ifadə edir, “türklük” deyəndə isə o, gözəllik, mərdlik, ərənlik deyir.² Şair özü milli mənsubiyyəti haqqında yazırdı:

“Atadan, babadan türk olmuşuq biz,

Fəzilət məclisində hər biri Qorg”.³

Həqiqi müsəlman, etnik mənşəyi azərbaycanlı, eyni zamanda Azərbaycan məkanında bəşəri ideyaların carçısı - söz mülkünün sahibi-əmiri Nizami Gəncəvi farsca yazsa da, qeyd etdiyimiz kimi, sənəti öz ruhu etibarilə Azərbaycanla bağlı idi. Nizaminin vətəni Gəncənin əhalisinin azərbaycanlı olması və azərbaycanca danışdıqları faktını XII əsr salnamələri sübut edir. Xatırladaq ki, həmin dövrdə danışdığı dili

türk dili idi, əhali bu dildə danışdı. Ərəb dili elm və din, fars dili isə poeziya dili hesab olunurdu. Təbii ki, orta əsr Şərq şeir dili sayılan fars dili böyük söz ustadından yan keçə bilməzdi. Fars dili saraylarda aparıcı dil olduğundan bu dildə yaranan ədəbiyyata xüsusi rəğbət var idi. Şairin fars dilində yazması eyni zamanda onun oxucu auditoriyasını genişləndirirdi. Məlumdur ki, şairin fars dilində yazması daha çox sifarişlə bağlı olmuşdur. Bu, dövrün siyasi və ictimai ziddiyyətlərindən irəli gəlirdi. Şirvanşah Axsitanın “Leyli və Məcnun”u fars dilində yazmaq tələbi onu qəzəbləndirmişdi. Hökmdardan gələn məktubda bu böyük məhəbbət dastanını fars dilində yazmaq tapşırılırdı və türk dilinin şah nəslinə yaraşmadığını qeyd edilirdi. Bu fakt sübut edir ki, Nizami “Leyli və Məcnun”dan əvvəl öz doğma Azərbaycan dilində sənət əsərləri yaratmışdır. Əgər belə deyildisə, Axsitan niyə şairə türkcə yox, farsca yazmağı əmr etmişdi? Nizami dil xüsusunda milli təəssüb keçirmişdir. Bu təəssübü göstərdiyi və bunun üçün şərait olsaydı, bəlkə də sevgili yurdunun danışdığı və özünün də obrazlı şəkildə “həqiqət dili” dediyi türk dilində yazardı.⁴ Sonra “Yeddi gözəl” əsərində şair bu məsələyə bir daha toxunmuşdur:

“Dilcə şerimizdə olsa da kəsir,

Mənaca böyükdür ondakı təsir”.⁵

Zəmanədən şikayətlənən şair gileylənərək yazırdı:

“Türkcəmi bu həbəşlikdə alan yox,

Dovğayı bir yemək kimi sayan yox.”⁶

Burada aydındır ki, “türk” sözü türk dili mənasındadır. “Həbəş” burada xalqın cəhəlat

¹ Nizami. Lirikalar. Sirlər xəzinəsi. s.153

² Санан Ибрагимов. Тюркство Низами, с.8

³ “Qorg” şairin mənsub olduğu tayfanın adı olmuşdur.

⁴ М.Ə.Рəsulzadə. Azərbaycan şairi Nizami, s.185

⁵ N.Gəncəvi. “Yeddi gözəl”. Bakı, “Lider” nəşriyyatı, 2004, 336 s.

⁶ Cavad Heyət. Kamillik zirvəsi. Bakı: Azərnəşr, 2009, 377 s.-səh. 90

və təəssübüdür, türk dilinin dövrün siyasi və ictimai təzyiqləri altında olmasıdır ki, xalq ana dilini bəyənmeməyə təhrik edilir. Nizami türkcə yazmağı dadlı türk dovğasına bənzədir. Ancaq cahillər onun dovğasını – türkcəsini anlamırlar. Zaman bu dadlı türk yeməyini, Gəncə dovğasını yeməyə hazır deyil.

Nizami Gəncəvi və onun əsərlərində Azərbaycan türkcəsi

Nizami türk atalar sözü və məsəllərini olduğu kimi fars dilinə çevirib əsərlərində istifadə etmişdir. Nizamişünaslar qeyd edirlər ki, Nizami əsərlərində fars bağlılığı yoxdur, o, əsərlərində öz doğma xalqının folklorundan faydalanmışdır və onun işlətdiyi zərb-məsəllər, atalar sözləri, frazeoloji birləşmələr azərbaycanlı təfəkkürünü ifadə edir.

Nümunə üçün bir neçə misal göstərək:

Hamımızın bildiyi atalar sözü: Söyüd ağacı bar verməz. Boş, meyvəsiz, barsız insanları söyüd ağacına bənzədən Nizami: “Gül ərəd bid, leykin bir nəgirəd” (Söyüd gül açar, amma bar verməz) deyir.

“Xosrov və Şirin”də rast gəldiyimiz “Böyükər ilə baş-başa qoyma” Mahmud Kaşğarının “Divani lüğət-it-Türk” ensiklopedik əsərində Xaqani türkcəsində vardır: “Alplar birlə uruşma, bəylər birlə tutuşma”. Bu gün isə “Alplar (qəhrəmanlar) ilə vuruşma, böyükərlə duruşma”.¹

Nizami xalq məsəli “Qaradan artıq rəng olmaz” məsəlindən istifadə edərək yazır ki, qara qırmızı da ola bilər, ağ da:

“Siyəhra çorx çün kərd az rəngi

Çü balayi-siyahi-ma bərəd rəng.”

Burada kömürün yanıb od olduqda qızarmasını yuxarıda göstərilən misralarla

çox maraqlı ifadə edir və qara rəngin dəyişməsinə insan həyatı ilə əlaqələndirir. Kömürün qırmızıya çevirməyi insanın qara tükələrini ağardan zamanədən öyrəndiyini söyləyir.²

Və yaxud: “Öz çörəyini özgə süfrəsində yemə” atalar sözü Nizamidə “Özgələrinin süfrəsində öz çörəyini yemə, öz çörəyini öz süfrəndə ye” kimi qədim türk məsəllərindən qaynaqlanan müdrikanə atalar sözləri Nizami əsərlərində qədərincədir.

Bütün bunlar Nizaminin “həqiqət dili” dediyi öz ana dilinə sevgisi ilə bağlıdır və əsasən Azərbaycan həyatı və məişəti, xüsusən də Gəncə mühiti ilə bağlı sözlərdən ibarətdir. Bəzi sözləri isə Nizami fars sözlərinin müqabilində özü yaratmışdır. Həmin sözlərin fars dilində qarşılıqları vardır. Məsələn, mənşəcə fars dilinə məxsus olan “pərdə” sözü dilimizdə indi də işlənir. Nizami isə bu sözün əvəzinə “tutuq” (pəncərənin qarşısını tutan) sözü düzəldib işlədir.³ Lüğəti mənası gizli, bürünmüş, örtülmüş olan “pərdə” sözünü isə bəzən yuxu mənasında, bəzən isə Uca Allahın dərkedilməzliyi mənasında işlədir. Nizaminin dilində, həmçinin, məişətlə bağlı balınc, boşqab, qaşiq, qab, qazan, corab, çarıq, qayçı, döşək, düymə, ələk, qışlaq, yaylaq, qıfıl, tağar (ölçü), tuman, taba; yeməklə bağlı aş, dolma, qıyma, qaymaq, qatıq, kişmiş, fındıq, qurut, gilə, tutmac, armud; ordu ilə bağlı ordu, qoşun, süvari, çavuş, bölük, minbaşı, yüzbaşı, yaraq-yasaq, çadır, tufəng, çaxmaq və s. çoxlu sözlər işlədilmişdir.

Azərbaycanda Nizami Gəncəvi haqqında araşdırma aparan Həmid Araslı məqalələrində “Xəmsə”də 100-dən çox türk sözünün olduğunu arayıb tapmışdır və

¹ Cavad Heyət. Xəmsə”də türkcə sözlər. “Ədəbiyyat” qəzeti. 4 noyabr 2011-ci il. №41. səh.2

² H.Araslı. Nizamidə xalq sözləri, xalq ifadə və zərb-məsəlləri. SSRİ EA Xəbərləri, №8, 1942, səh.13

³M.Yusifov. Nizamidə azərbaycançılığın təməli. “Xalq” qəzeti, 13 noyabr 2011-ci il, səh.6

göstərir ki, yaylaq, qışlaq, köç, alaçıq, dağ, çirkin, sancaq, qırmızı, dolma, ələk, çadır, kömək və s. sözlərdən şair ustalıqla istifadə etmişdir.

Nizaminin azərbaycanca “Divan”ı

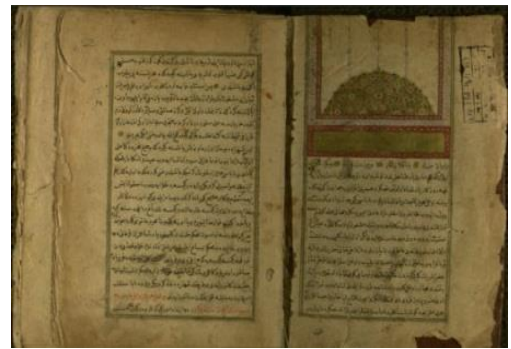

XV əsrdə fars-tacik alimi, təzkirəçi, ədəbiyyatşünas Dövlətşah Səmərqəndi özünün “Təzkirətüş-şüəra” kitabında qeyd etmişdir ki, mən Nizaminin iyirmi minlik divanını və türkcə şeirlərini görmüşəm.¹ Nizaminin divanı müəyyən zamanlarda Türkiyədə, Orta Asiyada, Səfəvi dövlətinin saray kitabxanasında olmuş, tarixçi Zəkəriyyə Qəzvini (XII əsr), klassik Azərbaycan ədəbiyyatının ən tanınmış nümayəndələrindən biri Saib Təbrizi (XVII əsr) bu “Divan”dan yeri gələndə bəhs etmiş və örnəklər gətirmişlər. Misirin “Xədəviyyə” kitabxanasında Əli əfəndi Helmi tərəfindən tərtib edilmiş kataloqda da Nizami Gəncəvinin türkcə əlyazma divanının mövcudluğu barədə məlumat verilir. Sədyar Vəzifə (Eloğlu) adlı müəllif həmin əlyazmanı “Divani-Nizami Gəncəvi — türkcə yeni tapılan əsərləri” adı ilə 2003-cü ildə çap etdirmişdir. Həmin əlyazmanı tədqiq edən Hüseyn Türksoy (professor Sənan İbrahimov divana ön söz yazaraq onu transliterasiya edib nəşr etdirmişdir) qeyd edir ki, XII əsrdək yaşamış, ya da XII əsrdə yaşayan tarixi

şəxsiyyətlər və həmin dövrün hadisələri barədə olan divan Azərbaycan dilinin XII əsr leksik sütunu əsasında yazılıb. Ən əsaslı dəlil odur ki, divanda Azərbaycan dilində işlənən gələcək zaman şəkilçiləri “acaq”, “əcək” həmin dövrün qrammatikasında “asar”, “əsər” kimi işlənirdi:

*“Müjdə ey xatiri pəjmürdə ki, dilbər gələsər,
Can sarayına əmir olmağa sərvər gələsər.”*

“Divan”ın Nizamiyə aid olduğunu sübut edən bir amillərdən biri də şerlərdəki pafosun N.Gəncəvi şerlərinə, dilinin isə Azərbaycan

türkcəsinə, məhz Gəncə ləhcəsinə uyğunluğudur. Burada elə ifadə və təşbəhlərə rast gəlinir ki, onlara yaxın və bənzər ibarələr “Xəmsə”də də vardır. Bu da Azərbaycan dili ərəb əlifbası ilə yazılan “Divan”ın Nizami Gəncəviyə aid olduğunu bir daha sübut edir.

Nizamişünas Səid Nəfisi yazır: “Nizaminin divan şerləri tərəddüdsüz demək olar ki, vardır, və ən yaxşı dəlil onun özünün didikləridir. “Leyli və Məcnun” poemasında deyir: “Sevinc bayramında idim. Keyqubad şənlüyündə, çatma qaşlarımı açmış, Divanımı qabağıma qoymuşdum.”²

Tarixi və elmi əsaslar da heç bir şübhə yeri qoymur. “Divan”da 1175-ci ildə hakimiyyətə gələn və dövlətin çiçəklənməsində əsaslı rol oynayan Azərbaycan Atabəylər dövlətinin hökmdarı Məhəmməd Cahan Pəhləvan mədh olunur.

¹Bax: Dövlətşah Səmərqəndi. “Təzkirətüş-şüəra”

²Divani-Nizami [Gəncəli], Türkcə (Azərbaycanca) [qəsidələr-qəzəllər] s..5

Nizami Gəncəvinin də bu divanda şair və elm adamlarına xüsusi rəğbəti olan Məhəmməd Cahan Pəhləvanı mədh etməsi daha məntiqə uyğundur. Bildiyimiz kimi, “Xosrov və Şirin” poeması da Məhəmməd Cahan Pəhləvana həsr olunub və ona görə də, onun mədhi bir daha Azərbaycan dilində tapılan “Divan”ın məhz Nizami Gəncəviyə aid olmasına əsas verir.

Azərbaycan dilinin etnoqrafik leksikasında mühüm yer tutan oyun adlarının da Nizamidə işlənməsi faktını qeyd etmək yerinə düşər. Həm də maraqlıdır. Azərbaycan xalqının qədim məişətində geniş yer tutan çovğan oyunundan “Xosrov və Şirin”də Xosrovun Şirinlə çovğan oynaması hissəsində bəhs olunur:

*“Çovğan oynamaqda çox zirəkдилər,
Göydə çalırdılar topu müxtəsər.”¹*

Nizami Gəncəvidə “Dədə-Qorqud” motivləri

Azərbaycan tarixi, adət-ənənələri, dövrün tarixi şəxsiyyətləri barədə məlumatlarla zəngin türkcə “Divan”dakı şeirlərdən görünür ki, Nizami dövründə dil norması “Kitabi Dədə-Qorqud”dan sonra yaranmış bir dilin məhsuludur.² “Yeddi gözəl” əsərində “Kitabi Dədə-Qorqud”dan faydalanan ədib “Səqlab şahzadəsinin nağılı”nda “Qanlı Qoca oğlu Qanturalının boyu”ndan istifadə etmişdir. “Səqlab” sözünün birinci hecasındakı “Saq” türk tayfalarından saqların adına uyğundur.³

“Xəmsə”də Nizaminin işlətdiyi türk sözlərinə nümunələr gətirək:

*“Bə novki-tiri hər xatun suvari,
Füru dadə zi ahu mərəzari.”*

“Xanım” deyə bu gün işlətdiyimiz “xatun” kəlməsi yalnız Azərbaycan xalqına məxsus sözdür. Bu kəlməyə “Dədə Qorqud”da rast gəlirik: Burla xatun, Selcan xatun. Bundan başqa, şair əski türk mifoloji adlarını da: “Ayxan”, “Qaraxan” (“Oğuzxan” dastanı), “Ayxan Xuban” və b. əsərlərinə daxil etmişdir. “Şahların arzusu Turan xatun” misrasındakı “xatun” sözünü “məlakə” mənasında işlətməmişdir.⁴

“Heyranedici calğıcı avazxanalar,

Ozan sayacağı oxuyardılar”

“Ozan” kəlməsi müasir dilimizdə “aşıq” kimi işlənir. Bu kəlməyə də “Dədə Qorqud”da rast gəlirik.

Və ya:

“Xani-xanan rəvanə gəşt zi Çin,

Ta şəvəd xanəgiri-şahi zəmin”

(Xanlar xanı Çinə yola düşdü, er üzü şahının evini tutsun)

Burada “xani-xanan” ifadəsi “Dədə Qorqud”da rast gəldiyimiz “xanlar xanı”nın tərcüməsidir. “Xani-xanan” fars dilinə yad bir tərkibdir. Həmin məna farsca “şahən-şah” kimi ifadə edilir. Nizamidə isə, ümumiyyətlə, başçı mənasında işlədilən “xan” kəlməsi çoxdur.

Başqa nümunə:

“Befərmud şəh ta dilirani-rum,

Nümayənd çalış dərən mərzu bum.”

(Şah buyurdu ki, Rum igidləri burd çalış etsinlər)

“Çalış” azərbaycancadır, hərbi termindir. Çalmaq-vurmaq, qılınc ilə hücum etmək deməkdir. “Dədə Qorqud”da bu kəlməyə hər dastanın sonunda rast gəlirik. Dədə Qorqud alqış edəndə “...çaparkən ağ-

¹N.Gəncəvi. “Xosrov və Şirin”. ADN, 1947, s.107

²Divani-Nizami [Gəncəli], Türkcə (Azərbaycanca) [qəsidələr-qəzəllər] s.8

³“Azərbaycan müəllimi” qəzeti. 12 noyabr 1998, s.3

⁴Cavad Heyət. Xəmsə”də türkcə sözlər. “Ədəbiyyat” qəzeti. 4 noyabr 2011-ci il. №41. səh.1

boz atın büdrəməsin, çalışanda qara polad üz qılıncın kütləşməsin, Allah verən umudun üzülməsin.”¹

Nizaminin işlətdiyi əski türk mənşəli sözlərə diqqət edək:

qət(qat)-yan, hüzur

“Ol kim *qətində* dini-biqədrdir necə kim Cahil *qətində* alim, alim *qətində* cahil.”

(O şəxs ki, onun yanında imanlı olanlar qədrsizdir, necə ki, cahil yanında alim görünür, alim yanında cahil).

“*Dədə Qorqud*”da “*qatında-qətində*”:

Bayındır xanın qətində sənə qəzəb ola.”

alaçuq-alaçiq:

“*Himmə ərbi sarayında qəlp pulanə deyim, Türkmən alaçığı fillərin ayağı altında dayanarmı.*”

qırmızı:

“*Gecə başqa bir rəng aldı,*

Qırmızılığı buraxıb qaraldı.”

tutmac (türk yeməyi)

“*Ari anra ke, dər şəkam dohol əst,*

Bərge tutmac beh ze bərge gol əst –

(Qarnı təbil kimi ac olana,

Tutmac yarpağı gül yarpağından yaxşıdır)”

M.Ə Rəsulzadə “Azərbaycan şairi Nizami” kitabında Nizami əsərlərindən türk sözlərinə nümunələr göstərmişdir:

Beyrəq- bayraq

“*Pərvin ze hərir-e zərd-o-əzrəq*

Bər səncaq-e ər keşide beyrəq.”

Pərvin ulduzu sarı ipəkdən olan bayrağı qızıl bir sancağa çəkmişdir. Bizim bayraq

dediyimiz şeyi Nizami iki yerə ayırır: dirəyinə sancaq, parçasına bayraq deyir.²

Və ya:

Cok – çox (qələbəlik mənasında)

“*Ayəd həme ruz sər qoşade*

Coki ço səg əz pey uftade.”

Məcnun haqqında: hər gün başıaçıq şəkildə gəlir və arxasınca bir çox adamlar düşür.³

Bunlardan başqa, çətir, sürmə, alaçıq, amac, sancaq, çavuş, muncuq, uşaq, tutuq (çətir, örtü mənasında); yağı (düşmən); eylaq (yaylaq, dağlıq); gərdək (kürəkən – gəlin çadırı); sav (təklif, vergi); arıq (çapar at, arıq); yığlıq (oxluq); qarınca (qarşıqa); şillə (tapanca) və s. kimi türk sözlərinə olduqca tez-tez təsadüf edilir. Dahi Nizaminin ana dilinə bağlılığının sübutu olan belə dəlilləri istərdiyimiz qədər tapmaq mümkündür.

Nəticə

XII əsr Türk-Azərbaycan islam renesansının ən yüksək zirvəsi Nizami Gəncəvi yaradıcılığı Azərbaycan milli hadisəsi olsa da, əsrlərdir onun bu hədudlara sığmayan irsinə maraq daha da artır, çoxalır. Müəyyən tarixi şərait səbəbindən fars dilində yazsa da, Nizami yaradıcılığı Azərbaycan mənliliyinin bədii ifadəsidir. Qəlbi türk sevgisi ilə döyünüb qələmi farsca yazan dahi ŞAİR ana dili olmayan dildə türk möcüzəsi yaratmış, farsdilli ədəbiyyatda Azərbaycan məktəbinin əsasını qoymuşdur.

Böyük mütəfəkkir Nizami Gəncəvini bizdən əsrlər ayırsa da, onun bədii-estetik ideyaları, dərin xəlqiliyi, vətənpərvərlik və beynəlmiləçiliyi, xalqımıza məhəbbətlə dolu poemaları indi də hər kəs üçün müasirdir.

¹H.Arslı. Nizamidə xalq sözləri, xalq ifadə və zərb-məsəlləri. SSRİ EA Xəbərləri, №8, 1942, səh.4 // Dədə Qorqud. Əsil və sadələşdirilmiş mətnlər. Bakı.”Öndər”. 2004. 376 s. səh. 84

² M.Ə.Rəsulzadə. Azərbaycan şairi Nizami, s.224

³

Nizami ensiklopediyadır. Məqalədə göstərilən nümunələr bir daha göstərir ki, Nizami irsi təkcə ədəbiyyatşünaslığımız üçün deyil, həm də dilçilik, etnoqrafiyamız, tariximiz, ümumən mənəvi varlığımızın digər sahələri üçün səciyyəvi faktlar ortaya qoyur. Belə ki, onun bütün əsrlər üçün öz bədii gücünü saxlayan əsərləri Azərbaycanın o dövrdə keçdiyi tarixi hadisələri, mədəniyyətini aydın şəkildə əks etdirir. Və böyük türklük ideali Nizaminin bütün əsərlərində əzəmətlə səslənir. Zaman, tarixi şərait onun türk sözünü, düşüncəsini ala bilməmişdi. Yad bir dildə ölməz abidələr yaradan Nizami lüğətində Azərbaycan türkcəsi yetəri qədərdir, doğma dilinin ədəbi örnəkləri, ozan-aşıq mühiti, bayatılar, atalar sözləri əsərlərində xüsusi sevgi ilə ifadə edilir. Dahi Nizaminin ana dilinə bağlılığının sübutu olan belə dəlillərə onun yaradıcılığında tez-tez rast gəlinir.

ƏDƏBİYYAT:

1. Azərbaycan müəllimi qəzeti. 12 noyabr 1998
2. C.Heyət. Kamillik zirvəsi. Bakı. "Azərnəşr". 2009. 377 s.
3. C.Heyət. Xəmsə"də türkcə sözlər. "Ədəbiyyat" qəzeti. 4 noyabr 2011-ci il. №41
4. Divani-Nizami [Gəncəli]. Türkcə (Azərbaycanca) [qəsidələr-qəzəllər] Bakı. "Nurlar", 2006. 64 s.
5. Dövlətşah Səmərqəndi. "Təzkiyətüş-şüəra"
6. H.Araslı. Nizamidə xalq sözləri, xalq ifadə və zərb-məsəlləri. SSRİ EA Xəbərləri. №8. 1942
7. Kitabı-Dədə Qorqud. Əsil və sadələşdirilmiş mətnlər. Bakı."Öndər".2004. 376 s.
8. M.Ə.Rəsulzadə. Azərbaycan şairi Nizami. Bakı. "Azərnəşr". 1991. 232 s.
9. M.Yusifov. Nizamidə azərbaycançılığın təməli. "Xalq" qəzeti, 13 noyabr 2011-ci il.
- 10.N.Gəncəvi. "Xosrov və Şirin". ADN. 1947
- 11.N.Gəncəvi. "Yeddi gözəl". Bakı. "Lider". 2004. 336 s.
- 12.Nizami. Lirika. Sirlər xəzinəsi. Bakı. "Yazıçı". 1988
- 13.С.Ибрагимов. Тюркство Низами. 2015, 64 с.

YAN RIPKANIN TƏDQİQATLARINDA “AZƏRBAYCAN MƏKTƏBİ” VƏ NİZAMİ GƏNCƏVİ

Röya Mirzəbəyova

AMEA Elm Tarixi İnstitutu “Tarixşünaslıq və mənbəşünaslıq” şöbəsinin elmi işçisi

royamirzabayova@gmail.com

ORCID ID: 0000-0002-1614-5103

Giriş

Milli ədəbiyyat nümunələrimizin dünya ədəbi kontekstində tədqiq edilməsi bu gün mühüm əhəmiyyət kəsb edir. Dünya tarixşünaslığı və şərqşünaslığı tarixinədək klassik Azərbaycan ədəbiyyatının keçdiyi inkişaf yolunu qərb tədqiqatçılarının gözündən öyrənmək bu gün aktual mövzulardan biridir. Avropada əsərləri ən çox tədqiq və tərcümə edilən şairlərdən biri də Azərbaycan poeziyasının klassiki, orta əsrlərin ən böyük şairlərindən biri Nizami Gəncəvidir. Onun müxtəlif səpkidə olan (ictimai, mədəni və elmi) mövzuları işıqlandıran poemaları şərq ölkələrində olduğu kimi, qərbdə də şöhrət qazanmış və bu əsərlərin qəhrəmanları dünyada tanınmaqdadır.

Yalnız Azərbaycan, Yaxın və Orta Şərq ədəbiyyatının deyil, eləcə də dünya ədəbiyyatının klassiki kimi məşhur olan Nizami Gəncəvi (1141 - 1209) öz yaradıcılığı ilə həm Avropa intibahını bir neçə əsr qabaqlamış, həm də Şərq ədəbiyyatı, Şərq mədəniyyəti ilə Qərb ədəbiyyatı, Qərb mədəniyyəti arasında etibarlı bir körpü salmışdır. Sonralar bu körpüdən Şərfin və Qərbin onlarla görkəmli söz ustadı keçmiş, öz ədəbiyyatlarını və mədəniyyətlərini qarşılıqlı şəkildə zənginləşdirmişlər. Həmçinin, bu sahədə daha dərin araşdırmalar aparan tədqiqatçılarımızdan M.Arifin Nizami Gəncəvi yaradıcılığının Avropa dillərinə tərcüməsi və tədqiqatı barəsində fikri diqqətəlayiqdir: “...o, İrandilli Azərbaycan ədəbiyyatını İran ədəbiyyatından tamamilə ayıran böyük bir cərəyan açmışdır”. E.Q.Braunun həmkarı ingilis şərqşünası Ser Edvard Denisson Rossun himayəçiliyi ilə Hindistan alimlərinin ingilis dilində hazırladığı “Bankipordakı Şərq kitabxanasında ərəb və fars əlyazmalarının

kataloqu”nın təxminən 20 səhifəsinin Əmir Xosrova və onun yaradıcılığına N. Gəncəvi təsirini müəllif (E. Q. Braun) ədəbi fakt kimi yüksək qiymətləndirir. Böyük alman şairi Haynrix Hayne məktublarının birində Şərqə, Şərq xalqlarının, o cümlədən Azərbaycan xalqının mədəniyyətinə heyranətini ifadə edərək yazırdı: “Ah, Firdovsi! Ah, Nizami! Ah, Sədi! Bilsəydiniz ki, sizin buradakı (Almaniyadakı) qardaşınız nə əziyyətlər çəkir! Bilsəydiniz ki, Şirazın gülləri üçün nə qədər darıxmışam! Almanıyanın özünün yaxşı tərəfləri var, mən onları heçə endirmirəm. Almanıyanın böyük şairləri də vardır... Amma onlar Hafizin, Nizaminin yanında heç nədir”¹

Nizami ədəbi irsi qərbdə iki istiqamətdə öyrənilmişdir:

1) Bir tərəfdən Nizaminin əsərləri tərcümə edilmişdir;

2) İkinci tərəfdən, şərqşünaslar Nizaminin həyat və yaradıcılığına dair tədqiqatlar aparmışlar.

¹ T. Rəsulov. *Şərq və Qərb sivilizasiyalarının tarixi, elmi və mədəni əhatəsində Azərbaycan*. Bakı Dövlət Universitetinin

İlahiyyat fakültəsinin elmi məcmuəsi. № 08 (17) Sentyabr 2007

Nizami irsini Avropada tanıdan ilk şərqşünaslardan biri Fransız şərqşünası Bartelemi Derblo olmuşdur. O, 1697-ci ildə qələmə aldığı “Şərq kitabxanası”¹ əsərində Nizamidən bəhs etmişdir.

Nizaminin yaradıcılığından ilk nümunələr ingilis dilinə XVIII əsrin sonları tərcümə olunmağa başlamış və ilk dəfə 1786-cı ildə Kəlküttədə çıxan “Asiya almanaxı”nda “Nizaminin nağılları və ibrətli hekayələri” adı altında çap olunmuşdur. Həmin tərcümələr və qeydlər “ingilis şərqşünaslığının atası” hesab olunan Uilyam Consa məxsusdur. O, ilk dəfə “Sirlər xəzinəsi” poemasının ingilis dilinə nəsr formasında tərcüməsini hazırlamışdır. Sonrakı dövrlərdə “Leyli və Məcnun” (London, 1836), “İsgəndərnamə” (London, 1881), “Yeddi gözəl” (London, 1924), “Sirlər xəzinəsi” (London, 1945) poemaları C.Atkinson, K.Vilson, V.Klark, Q.Darab tərəfindən həm nəslə, həm də nəzmlə ingilis dilinə çevrilib nəşr etdirilmişdir.²

Ondan sonra məşhur ingilis şərqşünası Qor Auslinin (1770-1844) 1846-cı ildə Londonda nəşr etdiyi “Persiya şairləri haqqında tərcüməyi-hal qeydləri. Tənqid və şərhlerle” adlı araşdırması Nizami Gəncəvi haqqında müəyyən tədqiqatları ilə diqqəti cəlb edir. Lakin özünün bir çox müasirləri kimi o da farsdilli poeziyanı fars poeziyası adlandırırdı. Ausli Nizami haqqında xüsusilə XV əsrdə yaşamış təzkirəçi Dövlətsah Səmərqəndinin “Təzkirətüş-şüəra” əsərindən istifadə edərək yazmışdır. Şərqşünas bir çox təzkirəçilərin yazdığına əsasən, Nizaminin beş poemadan əvvəl “Veys və Ramin” poemasını da yazdığını da iddia edir. Hacı Lütfuli “Şairlərin xatirəsi” əsərində

Nizaminin Qum şəhərindən olduğunu, lakin şəfəli suyu və üstün iqliminə görə Gəncədə məskunlaşdığını vurğulayır. Ausli bunun düzgün olmadığını və Nizaminin Gəncədə anadan olduğunu, yaşadığını və burada vəfat etdiyini deyirdi.³

Daha sonra V.Baher, Eduard Braun, M. Hautsta, R. Levi, Yan Rıpkə və Arberri başda olmaqla bir çox qərb tədqiqatçıları Nizmaini araşdırmağa başladılar.

Çex şərqşünas Yan Rıpkə və “Azərbaycan məktəbi”

Nizami irsinin ən görkəmli tədqiqatçılarından biri isə çex şərqşünas, İranşünaslıq və Türkologiya üzrə professor Yan Rıpkadır (1886-1968). Onun şərqşünaslığa olan marağı uşaqlıq illərində “Min bir gecə” nağıllarını oxumaqla başlanır. Yan Rıpkə universitet illərində Şərq tədqiqatları ixtisasına yiyələnir və ərəb-fars dilləri üzrə fəlsəfə doktorluğu dərəcəsini alır. Bundan sonra özünə kiçik biznes qurur və ərəb-fars dillərində olan mətnlərin tərcüməsi ilə məşğul olur. Sonradan onun Konstantinopola səfərləri onun şərqə olan marağını daha da artırır.

O, bu sahədə yaradıcılığına türk poeziyasının tədqiqi ilə başlamış, Sabit və Bakinin əsərlərini araşdırmışdır. Yan Rıpkə nəinki çex-azərbaycan ədəbi əlaqələri, bütövlükdə iki xalq arasında mədəni əlaqələrin formalaşmasında çox böyük rolunu oynayan tədqiqatçılardandır. Buna görə Yan Rıpkanın tədqiqata cəlb olunması Azərbaycan ədəbiyyatının dünya ədəbiyyatında yerinin öyrənilməsi baxımından böyük əhəmiyyəti var. Onun xüsusilə Nizami və Firdovsiyə dair geniş

¹ B. D' Herbelot de Molainville. *Bibliothèque orientale*. Compagnie des Libraires, 1697

² V.Arzumanlı. *Nizami və ingilis şərqşünaslığı*. Aprel №8-9

³ G.Auseley. *Biographical notices of Persian poets; with critical and explanatory remarks*. London, Oriental Translation Fund, 1846, p.43-45

tədqiqatları bu sahədə biliklərini daha da genişləndirməyinə səbəb olur və onun himayəsi altında Çexiya Elmlər Akademiyasında Şərqsünaslıq İnstitutu yaradılır. Bu İnstitutun fəaliyyətində də şərqsünasın əvəzsiz xidmətləri olmuşdur.

Yan Rıpkə 1968-ci ildə qələmə aldığı «*Səlcuqilər və monqollar dövründə şair və nasirlər*» adlı tədqiqat əsərində Cənubi Qafqazın poema janrında dünya tarixinə ən dahi yaradıcılıq nümunələrini bəxş etdiyini vurğulayır və nümunə kimi “Azərbaycan məktəb”ini göstərir. Yan Rıpkə Azərbaycan ədəbi məktəbinin Avropaya daha yaxın olduğunu və buna görə daha müasir üslubları özündə birləşdirdiyini qeyd edir və bu baxımdan dünya ədəbi tarixində geniş araşdırılmalı olduğunu deyirdi. Onun sözlərinə görə, “Azərbaycan məktəbi”nin şair və yazıçıların özünəməxsus ifadə tərz, söz ehtiyatları və sintaksisi var idi ki, bu şərq İran şairlərində rast gəlinmirdi.¹

O, “Azərbaycan məktəbi”nin görkəmli nümayəndələri kimi Qətran Təbrizi, Əfzəldin Xaqani, Əsirəddin Məhəmməd ibn Tahir, Əfzəllədin Badil (İbrahim) Əli Xaqani Şirvani, Zahirəddin Tahir ibn Məhəmməd, Nizami Gəncəvi və bir sıra şairlər haqqında yazır. Şərqsünas qeyd edir ki, Əfzəllədin Badil (İbrahim) Əli Xaqani Şirvani doğma ölkəsi Azərbaycana çox bağlı idi. Onun əsərlərində həm elm, həm də poeziya elementi var idi və elmi bilikləri ritorik mahiyyəti ilə nümayiş etdirirdi. Eyni zamanda, əsərlərində Qafqazı, vətəninə gözəlliyini, təbiət mənzərələrini möhtəşəm təsvir etmişdi. Digəri 1156-cı ildə Bəlxin cənub-qərbində Fəryabda anadan olan türkəsilli Zahirəddin Tahir ibn Məhəmməd idi. Divanında bir çox türk sözlərindən

istifadə etmişdir. O, mədhiyyələrinin böyük bir qismini Azərbaycan və İraq atabəyi Nüsredəddin Əbu Bəkrə həsr etmişdir.

Yan Rıpkə Nizami Gəncəvi haqqında

Qətran Təbrizi ilə geniş vüsət almış Azərbaycan məktəbi tanınmış ustadlar yetişdirirdilər. Yan Rıpkə Azərbaycan məktəbinin ən görkəmli nümayəndəsi kimi Nizami Gəncəvinin adını çəkir. Onun dahi Azərbaycan klassiki Nizami Gəncəvi yaradıcılığını tədqiq etməsi, şairin əsərlərini tərcümə etməsi çox böyük bir hadisə idi. Yan Rıpkə şairin rəsmi adının Hakim Camal əd-Din Əbu Məhəmməd İlyas ibn Yusif ibn Zəki ibn Müəyyəd Nizami olduğunu qeyd edirdi.

Yan Rıpkə *ilk* şərqsünaslardan biri idi ki, Nizami Gəncəvinin əsərlərini daha çox fəlsəfi aspektdən deyil, psixoloji aspektdən dəyərləndirirdi. Hətta şərqsünas Nizamini psixoloq, qeyri-əyani rəssam, ritorika ustası da adlandırırdı.

Yaxın Şərq şeirinin bilicilərindən olan çex alimi Yan Rıpkə Nizami ədəbi məktəbinin xüsusiyyətlərini qeyd edərək yazır: “Nizami romantik eposu fabula, nəqlətmə texnikası, psixologizm cəhətdən təkmilləşdirərək ona ictimai inkişaf ruhunda humanist pafos vermişdir.”²

Bu baxımdan Yan Rıpkə Nizaminin poemalarından ayrı-ayrılıqda bəhs edərkən diqqəti xüsusilə müxtəlif insan obrazlarına, onların xarakterlərinə çəkir. “Sirlər xəzinəsi”nin daha çox əxlaqi-didaktik mövzuda olmasını vurğulayan şərqsünas onu psixoloji yanaşmalar fəvqində tədqiq etmişdir. Nizami bu əsərində sadə insanların hüquqlarını müdafiə edir və düzgünlüyü əsas kateqoriya hesab edirdi. Poemanın hər 20

¹ J. Rypka. *Saljuq and Mongol Periods. Cambridge History of Iran*. Ed. By J.A. Boyle, 1968, p. 568

² T. Kərimli. *Nizami və tarix*. Bakı, Elm, 2002, s.201

məqalətində biri digərini tamamlayan nəzəri giriş hissəsi var. Çex şərqsünas məzmun və əlaqənin şairin böyüklüyünün göstəricisi olduğunu diqqətə çəkir.¹

“Leyli və Məcnun”, “Xosrov və Şirin” poemalarında da Nizami romantizminin onun humanist ideyaları ilə səsleşdiyini vurğulayan şərqsünas insan obrazlarını və onların xarakterlərini təhlil və müqayisə edir. Məsələn, Şirin nə qədər sabit xarakterlidirsə, Xosrov bir o qədər dəyişkən temperamentlidir. Şirinin sevgisi nə qədər pakdırsa, Xosrovun hisləri bir o qədər eqoizm ilə qidalanır və yalnız özünün mənafeyini əsas tutur. Fərhad isə özünü eşq yolunda fəda edən aşiq kimi təcəssüm olunur. “Leyli və Məcnun” Şirvanşah Axsitanın xahişi ilə yazılmışdı. Məcnunu Leyliyə birləşdirən ruhi əlaqə idi. Bütün sujet xətti sufizm ilə deyil, psixoloji aspektlə bağlıdır.

Yan Rıpkə tədqiqatlarında digər şərqsünasların da əsərlərindən sitatlar gətirirdi. Məsələn, J.Dunayevski, “Romeo və Culyetta” ilə “Leyli və Məcnun” əsərini müqayisə edərkən, diqqəti aşağıdakı əsas fərqlə yönəldir: qərb konsepsiyası əsas mövzu kimi iki ailə arasındakı şəxsi ədavəti götürdüyü halda, şərq versiyasında isə əsas mövzu gənclik sevgisi, itaətsizlik, ictimai qanunlar və s. məsələlərə toxunulur.²

Şərqsünas “Yeddi gözəl” poemasını isə Nizami Gəncəvinin əsərlərinin şahı adlandırır və bildirir ki, bu əsər ilə Nizami Gəncəvi sənətkarlığının ən yüksək zirvəsinə çatır. Bu əsərdə sevginin ən müxtəlif tərəfləri dərin mənəvi əsaslarla parlaq şəkildə çatdırılır. Müəllif əsərin dilinin antik olmadığını, zamanla səsleşdiyini deyir.

Burada Nizami hadisələri və duyğuları təsvir etmək üçün mükəmməl bir vasitə təqdim etmiş və subyektiv reallığı əks etdirən əsərlərdən biri kimi qələmə vermişdir. Yan Rıpkə «Yeddi Gözəl»in tərcüməsinin müqəddəməsində Nizaminin yüksək intellektə malik biri olduğunu vurğulayır və yazır ki, bəzi insanlar Nizami Gəncəvinin adını eşitmiş, onun həqiqi mənada kim olduğunu bilmir. Çoxları isə onun əsərlərini anlamaq yüksək zəka tələb etdiyindən təhlil edə bilmir. Poemanın tənqidi mətni Helmut Ritter və Yan Rıpkə tərəfindən on beş əlyazma nüsxəsi əsasında hazırlanmış və 1848-ci ildə Bombeydə əldə edilmiş litoqrafiyalarla birlikdə 1934-cü ildə Praqada hazırlanmış və həmin ildə İstanbulda nəşr edilmişdir

“İsgəndərnamə” poemasını tədqiq edən şərqsünasa görə bu əsər ərəb və fars səlnamələrindən götürülüb. Əsərdə humanist ideyalardan bəhs edən Yan Rıpkə açıqlayır ki, Nizami Gəncəvi İsgəndəri müharibə və fəth etmək arzusunda olan insan kimi göstərmir. O, sadəcə digər insanlara kömək etmək üçün, insanlıq və yaxşılıq uğrunda mübarizə aparırdı. “Şərəfnamə”də döyüşçü kimi çıxış edirdisə, “İqbalnamə”də artıq yüksək alilik dərəcəsinə çataraq filosof, sonda da peyğəmbər kimi çıxış edir.

Nəticə

Nizaminin əsərləri fikir və təxəyyül, sonsuz dini hiss, ifadə dəqiqliyi, üstün texnika, material seçimi və düzülüşü, fəlsəfi dərinlik və sosial anlayışı ilə seçilir. “Xosrov və Şirin” poemasında obrazlılıq çoxluq təşkil edərkən, sonrakı poemalar daha sadə dildə yazılmış, xüsusilə “Yeddi gözəl” poeması sənətkarlıq baxımından üstündür.³

¹ J. Rypka. Saljuq and Mongol Periods. Cambridge History of Iran. Ed. By J.A. Boyle, 1968. p. 579

² J.Rypka. *History of Iranian Literature*. Ed. By K. Jahn. Holland: D.Reidel Publishing Company, 1968, p.211

³ J.Rypka. *History of Iranian Literature*. Ed. By K. Jahn. Holland: D.Reidel Publishing Company, 1968, p.212

Beləliklə, Yan Rıpkanın tədqiqatlarını bizim üçün əhəmiyyətli edən aşağıdakı faktları ümumiləşdirmək olar:

1. İlk növbədə, Yan Rıpkanın Azərbaycan şairlərini fars poeziyasının bir hissəsi kimi deyil, Azərbaycan məktəbinin farsdilli ədəbiyyatının nümayəndələri kimi tədqiq edən ilk Avropalı şərqşünaslardan biridir. Bu baxımdan Yan Rıpkanın əsərlərinin tədqiqi və üzə çıxarılması mühüm əhəmiyyət kəsb edir.
2. İkinci növbədə, Yan Rıpkanın tədqiqatlarında “Azərbaycan məktəbi”nin intellektual zənginliyi Qərb və Şərqi sintezinin işığı altında öyrənilib.

Onun əsərlərinin tədqiqi bir daha göstərir ki, Azərbaycan məktəbinin nümayəndələri, eləcə də Nizami Gəncəvinin əsərlərinin ana xəttini humanizm ideyaları, sosial rifahın təmin olunduğu ideal cəmiyyətin quruluşunun konsepsiyaları təşkil edirdi.

ƏDƏBİYYAT

1. B. D' Herbelot de Molainville. *Bibliothèque orientale*. Compagnie des Libraires, 1697.
2. G.Auseley. *Biographical notices of Persian poets; with critical and explanatory remarks*. London, Oriental Translation Fund, 1846.
3. J. Rypka. Saljuq and Mongol Periods. *Cambiridge History of Iran*. Ed. By J.A. Boyle, 1968.
4. J.Rypka. *History of Iranian Literature*. Ed. By K. Jahn. Holland: D.Reidel Publishing Company, 1968.
5. T. Rəsulov. *Şərq və Qərb sivilizasiyalarının tarixi, elmi və mədəni əhatəsində Azərbaycan*. Bakı Dövlət Universitetinin İlahiyyat fakültəsinin elmi məcmuəsi. № 08 (17) Sentyabr 2007
6. V. Arzumanlı. *Nizami və ingilis şərqşünaslığı*. Odlar yurdu, 1990, Aprel №8-9.
7. T. Kərimli. *Nizami və tarix*. Bakı, Elm, 2002.
8. J.Rypka. *History of Iranian Literature*. Ed. By K. Jahn. Holland: D.Reidel Publishing Company, 1968

XII ƏSR AZƏRBAYCAN İNTİBAHI VƏ NİZAMİ GƏNCƏVİ

Solmaz Namazova

AMEA Elm Tarixi İnstitutu “Təbiət və Dəqiq Elmlər Tarixi” şöbəsinin əməkdaşı
namazovaslms@gmail.com

ORCID ID: 0000-0001-7730-1790

Nizami Gəncəvinin dövründə Azərbaycanda memarlığın inkişafı

Bildiyimiz kimi, Azərbaycanda mədəni həyatın yüksəlməsi ilə səciyyələnən XII əsr Azərbaycanın intibah dövrü hesab edilir. Bəşər tarixinə dahi şair və mütəfəkkir Nizami kimi böyük şəxsiyyətlər vermiş XII əsr təkcə ədəbiyyatda deyil, mədəniyyətin demək olar ki, bütün sahələrinin, o cümlədən memarlığın da sürətlə inkişafı ilə səciyyələnir. Bu dövrdə Azərbaycanın bir çox şəhərlərində qiymətli sənət nümunələri yaradılmışdır. Görkəmli sənətkarların yaratdıqları memarlıq abidələri öz gözəlliyi, orijinallığı, üslub və möhkəmliyi ilə dünya memarlığının inkişafına xeyli təsir göstərmişdir. XII əsrdə “Yusif ibn-Qasiri” və “Möminə Xatun” türbələri inşa edilmişdir. Başdan-başa həndəsi nəqşlər və kitabələrlə bəzədilmiş bu türbələr memar Əcəmi ibn Əbu Bəkr ən-Naxçıvani tərəfindən tikilmişdir. Hər iki abidə Azərbaycan memarlığının şah əsərlərindəndir. Qeyd olunan dövrə aid memarlıq abidələri içərisində qalalar və müxtəlif müdafiə qurğuları xüsusi yer tutur. XII əsrdə yaradılmış qalalar içərisində həm sənətkarlıq baxımından, həm də hərbi-strateji cəhətdən Qız qalası xüsusi əhəmiyyət kəsb edir¹. Bunlardan əlavə, həmin dövrdə Azərbaycan memarları onlarca gözəl saraylar, məscidlər, karvansaralar, körpülər, bürclər və qalalar ucaltmışlar.

Nizami Gəncəvinin dövründə Azərbaycanda elm və təhsilin inkişafı

Qaynaqların məlumatına görə XII əsrdə elm və maarif sahəsində yüksəliş daha bariz şəkildə nəzərə çarpır. Belə ki, tədqiq olunan dövrdə Azərbaycan hökmdarları öz dövlətlərini qüvvətləndirmək üçün elmin, maarifin inkişafına xüsusi diqqət yetirmişdi. Azərbaycan Atabəylərinin hakimiyyəti dövründə ölkənin bir çox şəhərlərində müxtəlif səciyyəli binaların intensiv inşası aparılırdı. Qeyd olunan dövrdə elmi mərkəzlər; rəsədxanalar, darüş-şəfalar, mədrəsələr, kitab evləri inşa edilmişdir. XII əsrdə Azərbaycanda Bağdad “Beytül-hikmə”si tipli elmi kitabxanaların təşkili daha çox diqqəti cəlb edir². Demək olar ki, elm ocaqlarının təsis edilməsi ənənə və sistem

halına düşmüşdü. Mənbələrin birində qeyd edilir ki, Azərbaycan Atabəyləri mədrəsə, məscid və sarayların tikintisinə xüsusi fikir verirdi. Mədrəsə və başqa təhsil ocaqlarının tikintisi Atabəylər dövlətinin elm və maarifin inkişafına olan qayğısının təzahürüdür. Mənbələr Azərbaycan şəhərlərində mədrəsələrin əsasını qoyan bəzi şəxslərin adlarını mühafizə edib saxlamışdır. Sonralar həmin mədrəsələr əsasını qoyanların adları ilə məşhurlaşmışdır. Belə ki, Xoyda 1127-ci ildə əsası qoyulmuş əl-Fərəc əl-Hüvəyyi mədrəsəsi məşhurdur. Həmin mədrəsəni əl-Fərəc ibn Abdallah ibn Xələf əl-Hüvəyyi tikdirmişdir. Marağada 1134-cü ildə tikilmiş Əhməd-apa mədrəsəsi məşhurdur. Yenə Marağada alim qazı Kəmaləddin Əbu Abdallah Məhəmməd əl-Qəzvini əl-Maraqi

¹ Azərbaycan Tarixi (Uzaq keçmişdən 1870-ci illərə qədər. s.266-267

² Hüseyn Əhmədov. Azərbaycan məktəb və pedaqoji fikir tarixi. s. s.24

tərəfindən əsas qoyulmuş "Atabəkiyyə" mədrəsəsi və onun 1208-ci ildə tikdirdiyi "əl-Qazi" Qazi" mədrəsəsi məşhur olmuşdur¹. Mədrəsələrdə dini və dünyəvi elmlər (ərəb və fars dilləri, şəriət, ədəbiyyat, fəlsəfə, məntiq, psixologiya, astronomiya, coğrafiya, həndəsə, cəbr və s.) tədris edilirdi.

Dövrün görkəmli mütəfəkkirləri

XII əsrdə bütöv bir ziyalılar dəstəsi meydana gəlmişdir ki, həmin ziyalılarımızın fəaliyyəti elm və maarifin inkişafına, mədəniyyətimizin zənginləşməsinə böyük təsir göstərmişdir.

Bu dövrdə Məhsəti Gəncəvi, Fələki Şirvani, Xaqani Şirvani, Mücirəddin Beyləqani, Nizami Gəncəvi və başqa bu kimi görkəmli alimlər yaşayıb- yaratmışdılar. Araşdırılan dövrün tarixini öyrənmək nöqteyi-nəzərindən orta əsr alimlərimizin əsərləri çox qiymətli mənbələrdir.

Azərbaycanın dahi şairi Nizami Gəncəvi

Məlumdur ki, milli mədəniyyətimizin "qızıl əsri"ni yaradanlardan biri Nizami Gəncəvi (1141-1209-cu illər) olmuşdur. Nizami irsinə diqqət yetirsək onun geniş bilik sahibi olduğunu aydın şəkildə görərik (İlahiyyat, fəlsəfə, astronomiya, coğrafiya, riyaziyyat, kimya, təbabət, tarix və s. elmləri dərindən mənimsəmişdir). Nizami müsəlman aləminə nüfuz etmiş yunan filosoflarının əsərlərindən də geniş şəkildə bəhrələnmişdir. O, ərəb, xüsusilə fars dillərini mükəmməl bilmişdir. Nizaminin Azərbaycan dilində lirik şeirlərindən ibarət dövrümüzədək gəlib çatmamış əlyazmasına dair məlumat vardır. Mənbələrə görə, Nizaminin "Xəmsə"dən başqa 200000 beytdən ibarət şer divanı olmuşdur. Nizaminin poetik irsi otuz min

beytlik beş böyük poemadan- "Xəmsə"dən ("Sirlər xəzinəsi", "Xosrov və Şirin", "Leyli və Məcnun", "Yeddi gözəl", "İskəndərnamə") və qəzəllərdən ibarətdir.

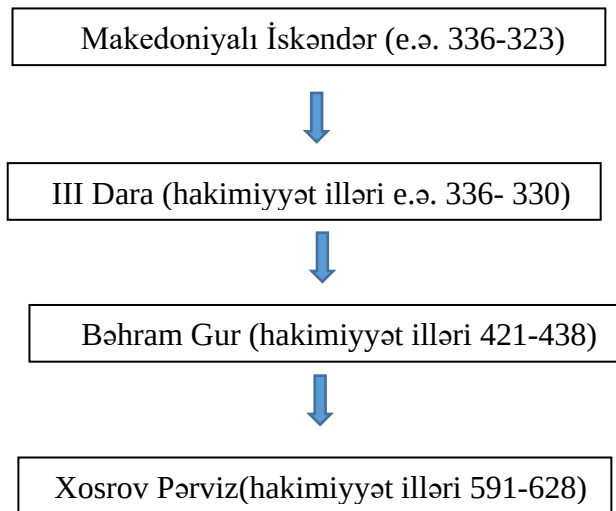
Nizami Gəncəvinin yaradıcılığı hələ sağlığında Azərbaycan, eləcə də bütün Yaxın Şərq ədəbiyyatı və elmi fikri üçün nümunə olmuşdur. Şairin mövzularında əsər yazmaq, onun "Xəmsə"sinə cavab vermək əsrlər boyu Şərq poeziyasında ənənəvi şairlik imtahanı sayılmışdır. XIII əsrdən başlayaraq onun poemalarına 40-dan çox nəzirə yazılmışdır. Əmir Xosrov Dəhləvi, Ə.Cami, Ə.Nəvai kimi böyük sənətkarlar Nizamini ustad adlandırmışlar. Şairin yaradıcılığı Qərbi Avropa ədəbiyyatına da təsir göstərmişdir. Görkəmli tədqiqatçı Y.E.Bertels sübut etmişdir ki, Nizaminin poemaları ilə Avropanın cəngavərlik romanları arasında müəyyən bənzərlik mövcuddur. C.Bokkaççonun "Ameto", K.Qostinin "Turandot", A.R.Lesajın "Çin şahzadə xanımı", Volterin "Zadiq, yaxud tale" və başqa əsərlər Nizaminin poemalarının süjetləri əsasında qurulmuşdur². Nizaminin yaradıcılığı Şərq incəsənətinin, xüsusilə miniatür sənətinin inkişafında mühüm rol oynamışdır.

Nizami Gəncəvinin əsərlərində tarixçi üçün qiymətli məlumatlar vardır ki, onların vasitəsi ilə biz həmin dövrdə baş verən tarixi hadisələr haqqında ümumi təsəvvür yarada bilirik. Dahi şairin əsərlərində mühüm olan məsələlərdən biri hökmdarların fəaliyyətinin qiymətləndirilməsidir. Ümumiyyətlə, Nizami «Beş xəzinə»sini hökmdarların adları ilə bağlamışdır. Bu baxımdan onun əsərlərini iki hissəyə ayırmaq olar: hökmdarlar və tarixi

¹ Ziya Bünyadov. Azərbaycan Atabəyləri dövləti (1136-1225-ci illər. s.207

² Səbuhi Əhmədov. Azərbaycan tarixindən yüz şəxsiyyət s.49-50

hadisələr. Xronoloji ardıcılığa riyaət etsək, bunlar:

Bunlardan əlavə, «Xəmsə»də bir sıra hökmdarlar (Xosrov Ənuşirəvan (hakimiyyət illəri 531-579), Hörmüz (hakimiyyət illəri 579-590), I Yezdəgird (hakimiyyət illəri 399-420) və Sultan Səncər (1118-1157)) epizodik xarakter daşıyır. Nizaminin əsərlərində hökmdarın adları və titulları haqqında verilən məlumatlar tarixçi üçün çox qiymətlidir. Şairin bilavasitə mədh etdiyi sülalə, dövrlərində yaşamış olduğu Azərbaycan atabəyləridir. İki böyük əsərini («Xosrov və Şirin» ilə «İskəndərnamə»ni) şair atabəylərə ithaf etmişdir¹.

Bildiyimiz kimi “Xəmsə” şairin ilk böyük əsəri olan **“Sirlər xəzinəsi”** ilə başlanır. Ərzincan hökmdarı Fəxrəddin Bəhram şaha həsr olunmuş bu əsəri Nizami 1175-ci ildə tamamlamışdır. Bəhram şah bu əsəri çox bəyənir və kitabı tərifləyərək deyir: "Mümkün olsaydı, şerlə mirvari kimi düzülmüş bu kitaba mükafat və bəxşiş olaraq böyük xəzinə göndərərdim. Çünki həmin kitabın sayəsində mənim adım dünyada daimi yaşayacaqdır². Əsərdə həyatın müxtəlif

sahələri, rəngarəng ictimai problemlər, insanın qarşılaşdığı çətinliklər, cəmiyyətdə hökmranlıq edən zülm və ziddiyyətlər barədə 20 hekayə verilir. Şairin hər bir hekayəsinin arxasında böyük mətləblər durur. “Sirlər xəzinəsi”ndə şairin həll etməyə çalışdığı başlıca problem xalq və hökmdar problemidir. Şair bu mövzunu qələmə alarkən feodal-hakimlərə mədhiyyələr yazmış, sələflərindən fərqli olaraq xalqa doğru kəskin dönüş etmişdir. Əsərdəki bütün söhbətlərdə, xüsusilə “Nuşirəvan və bayquşların söhbəti”, “Sultan Səncər və qarı” və başqa hekayələrdə xalqın tərəfində duran böyük şair hökmdarları haqqa-ədalətə çağırmaqla kifayətlənmir, onların səhvlərini, zülmünü, cinayətlərini üzlərinə deyir.

1180-1181-ci illərdə bitirdiyi ikinci poemasını - **"Xosrov və Şirin"**i Nizami sonuncu İraq Səlcuq sultanı III Toğrula həsr edir. Lakin bu, bir növ rəsmi ithaf idi. Əslində isə poema atabəy Əbu Cəfər Məhəmməd Cahan Pəhləvana həsr olunmuşdur. Cahan Pəhləvan 1186-cı ildə öldüyü üçün poemanın mədhi onun qardaşı atabəy Qızıl Arslanın adına yazılır. Nizami sultan və atabəyin sarayına dəvət olunur. Lakin Nizami doğma Gəncəni heç bir zaman tərk etmək istəmədiyindən onun yanına çapar göndərüb Gəncənin 30 fərsəngliyindən sultan düşərgəsinə gəlməsi xahiş olunur. Düşərgəyə gələn Nizamini Qızıl Arslan öz çadırında qəbul edir. Poemanın müqabilində Qızıl Arslan bəxşiş olaraq Nizamiyə Həmdünyan kəndini və fəxri geyim təqdim edir³. Nizami "Xosrov və Şirin" əsərində Qızıl Arslanla görüşünü də təsvir etmişdir.

Şairin “Xosrov və Şirin”də bəyan etdiyi məhəbbət fəlsəfəsinin əsasında real

¹ Teymur Kərimli. Nizami və tarix. s.14

² Azərbaycan Tarixi (Uzaq keçmişdən 1870-ci illərə qədər). s.263

³ Ziya Bünyadov. Azərbaycan Atabəyləri dövləti (1136-1225-ci illər).203

tarixi proseslər, bu dünyada yaşamış, mübarizə aparmış tarixi şəxsiyyətlər durur. Buna misal olaraq Hürmüzün, Xosrovun adını çəkə bilərik. Tarixi-güzidə sahibi və sair tarixçilər deyirlər: Hürmüz zülm etməyə başlayınca, xalq ona qarşı üsyan qaldırıb sikkəni onun oğlu Xosrov Pərvizin adına vurdurdular. Buna görə Xosrov Pərviz atasından qorxub Azərbaycana gəldi. Muğan və Bacərvanda olduğu zaman, “Bərdə” hökmdarı Mihinbanu gəlib onu Bərdəyə apardı və ona mehmannəvazlıq etdi. Xosrov Mihinbanunun qardaşı qızı Şirini sevib axırda onu aldı¹. Şeyx Nizami bu əhvalatı “Xosrov və Şirin” əsərində gözəl bir surətdə təsvir etmişdir. Onu da qeyd etmək lazımdır ki, başqa əsərlərində olduğu kimi, bu poemada da Nizami doğma Vətənin - Azərbaycanın tarixi keçmişini, onun qonşu ölkələrlə qarşılıqlı əlaqələrini diqqət mərkəzində saxlayır, yurdun özündən əvvəl yaşanılmış tarixini gələcək nəsillərə ərməğan edir.

Nizami 1188-ci ildə Şirvanşah I Axsitanın sifarişi ilə özünün üçüncü peomasını - **“Leyli və Məcnun”**u yazır. Şair özünün bu ölməz məhəbbət faciəsini yaratmaq üçün ərəb və fars mənbələri üzərində dərin araşdırmalar aparır, qələmə aldığı mövzunun kökünü arayıb axtarır, ancaq bundan sonra işə başlayır. Nəticədə orta əsr cəhalətinə, nadanlığa, zülmə, dövrünün əzici mənəşsinə tab gətirə bilməyən iki gəncin ilahi məhəbbət faciəsini yaradır. Bundan əlavə əsərin bir sıra səhifələrini Şirvanşahlar dövlətinin şəhər həyatının ümumi yüksəlişinə həsr edir. Əsərin altı bəndində Şirvanşah Axsitanın titullarına və ləqəblərinə rast gəlmək olur. Poemada Axsitanın adı aşağıdakı ləqəblərlə çəkilir: Cəlal əd-Dövlə

və-d-Din Əbü-1-Müzəffər Məlik əl-Müəzzəm Axsitan ibn Mənuçöhr, Şirvanşah, Xaqan-i Kəbir, yaxud Əkbər. Onu da qeyd etmək lazımdır ki, Nizami Axsitanın ölümü haqqında da məlumatlar vermişdir. Onun ölümü “Şərəfnamə”də xatırlanır².

“Xəmsə”yə daxil olan dördüncü əsər **“Yeddi gözəl” poemasıdır** (1197). Nizami bu əsəri Marağa hakimi Ağ-Sunqur Əlaəddin Körpə Arslana (1174-1208) ithaf edir³. “Yeddi gözəl” əsərinin əsas mövzusu Sasani hökmdarı Bəhram Gurun həyatından götürülmüşdür. Əsərin başlıca ideyası ölkəni təcrübəli, bilikli, bacarıqlı, ədalətli adamların idarə etməsidir. Əsər şairin intibah dövrü üçün səciyyəvi olan ədalətli hökmdar axtarışlarında çox böyük uğurdur. Nizami Bəhram Gurun simasında ədalətli hökmdar obrazını yarada bilmişdir.

XII əsr də digər əsrlər kimi sakit və dinc bir dövr deyildi. Həmin dövrdə baş verən müharibələr, şahların xalqa tutduğu divanlar, yoxsulların başına açdığı müsibətlər nəticəsində nahaq qanlar tökülmüşdür. Nizami «İskəndərnamə» poemasında bu barədə məlumatlar vermişdir.

Beşinci poemasını - **“İskəndərnamə”**nin Nizami ölümündən bir qədər qabaq 1196 və 1200-cü illər arasında bitirir və Əhər hakimi Nüsretəddin Piş Təkin ibn Məhəmmədə ithaf edir. “İsgəndərnamə” dövrün qiymətli tarix salnaməsidir. Bu da təsadüfi deyil. Çünki böyük mütəfəkkir əsəri yazmazdan əvvəl yüz minlərlə əhalisi olan qədim sənətkarlıq, ticarət və mədəniyyət mərkəzi Gəncəyə toplanmış müxtəlif dillərdə olan mənbələri dərinlən araşdırmış, qədim Azərbaycan, İran, Yunanıstan və başqa ölkələrin tarixini, elmi-fəlsəfi irsini, görkəmli

¹ Abbasqulu ağa Bakıxanov. Gülistani-İrəm.. s.21-22

² Sara Aşurbəyli. Şirvanşahlar dövləti. s.170,173

³ Nizami Gəncəvi. Yeddi Gözəl. s.4

filosofların, sərkərdələrin, hökmdarların həyat və fəaliyyətini öyrənmişdi. Şair, tanınmış sərkərdə İskəndəri əsas surət seçməklə həm dastanı maraqlı etmiş, həm tarixi simanı ədəbiyyata gətirmiş, həm də öz fikir və mülahizələrini əxz etdirməyə çalışmışdır. Bu əsərdə Şərqlə Qərbin təması, dünyanın məhvəri, müharibə və sülhün əlaqəsi öz təntənəsini tapır. Nizami bütün bunları İskəndərin simasında cəmləşdirib vermək istəmişdir. Şair «İskəndərnamə» poemasını iki yerə bölməklə onun I hissəsini «Şərəfnamə» adlandırır. Bu hissədə daha çox İsgəndərin qoçaqlığı, hərbi yürüslərdəki şücaəti və ədalətindən bəhs edir¹. İsgəndəri vətənpərvər bir hökmdar olaraq göstərir. Daranın zülmünə son qoyan İsgəndəri Misirdən Ruma qədər məşhurlaşdırır. Bundan sonra İsgəndəri hətta, peyğəmbər kimi qəbul etməyə başlayırlar.

Əsərlərində çoxsaylı döyüşlərin böyük ustalıqla və hərbi qanunlarına uyğun dəqiqliklə təsvir edilməsi sübut edir ki, mütəfəkkir şair hərbi tarixinə, döyüş strategiyası və taktikasına dair bilikləri dərinlən mənimsəmişdir. O, ağılın və qılıncın gücünü birləşdirir, hərbi-siyasi yolla mübarizəyə daha çox üstünlük verir. Fikrimizi sübuta yetirmək üçün bir nümunəyə diqqət yetirək:

- İsgəndər təzə taxta çıxarkən Zənci qoşunları ona qarşı müharibəyə başlayır. Sayı-hesabı olmayan və insan qanını içməyi özünə adət etmiş bu qoşunun vahiməsi İsgəndərin ordusunda qorxu hissi yaradır. Orduda qorxu hissi olmamalıdır. “Meydanda əsgərə qorxu üz versə, cəza fayda verməz, ordu dağılar”, – deyən İsgəndər ağıllı, cəsarətli vəzirini yanına çağıraraq ona gizlicə deyir:

“Ortaya elə bir sağlam fikir at; Bizə bu qorxudan versin bir nicat”. Ağıllı və hünərli vəzir bir qədər düşündükdən sonra İsgəndərə belə bir tədbirə əl atmağı məsləhət görür. Düşmən qan içməklə bizi qorxudursa, biz insan ətinə yemək səhnəsini yaratmaqla onları daha böyük vahiməyə sala bilərik².

«İskəndərnamə» poemasında Nizami tarixə müraciət edərək dövlətin idarəsində və qorumasında vəzirlərin rolunu yüksək qiymətləndirir. İsgəndər müharibədə düşməne qalib gəlmək üçün bilikli vəzirin məsləhətini qəbul edir. Vəzirin məsləhəti ilə bir neçə dustaq zəncini İsgəndərin hüzuruna gətirirlər. İsgəndər onlardan birinin başını başqa dustaq zəncilərin gözləri qarşısında kəsdirir və aşpaza tapşırır ki, onun zənci başı yeməkdən çox xoşu gəldiyi üçün həmin başı tez bişirib gətirsin.

Vəzirin gizli tapşırığı ilə qara qoyunun başı bişirilir, zəncinin başı isə torpağa basdırılır. İsgəndər əsir zəncilərin gözləri qarşısında bişirilmiş “zənci başını” (əslində qara qoyunun başını) böyük iştahla yeməyə başlayır və qışqırır:

*“Bilsin o adamcıl, müdhiş canavar,
Ondan iti dişli insan yeyən var!”*

Bu qorxunc səhnəni müşahidə edən zənci əsirlər bilərəkdən azad edilir və onlar öz ordusu arasında gördüklərini söyləyərək vahimə yaradırlar. Zənci qoşunu arasına beləliklə vəlvələ düşür, İsgəndərin ordusunda isə qələbəyə inam yaranır. Nəticədə İsgəndər ağılın gücünü qılıncın qüdrəti ilə birləşdirərək sayca öz ordusundan qat-qat çox olan, qaniçən zənci qoşununa qalib gəlir.

Bəli, dahi Nizami hələ XII əsrdən bizə öyrədir ki, qaniçən düşməne qarşı qəddar olmaq lazımdır. Nizaminin əsərlərində öz

¹ Səbuhi Əhmədov. Azərbaycan tarixindən yüz şəxsiyyət. s.48

² Bayram Apoyev. Nizami Gəncəvinin pedaqoji görüşləri. s..72

ifadəsini tapan hərbi-siyasi məsələlərə dair söylədiyi müdrik fikirlər bu gün də öz aktuallığını qoruyub saxlayır. Qarabağın azad edilməsində aparılan parlaq hərbi-siyasət dahi şairin hərbi-siyasi fikirlərinin ən bariz nümunəsidir. Biz, 44 günlük müharibədə ağılın və silahın gücünü birləşdirərək tarixi qələbə əldə etdik. Odur ki, görkəmli alimimiz Nizami Gəncəvi çox haqlı olaraq qeyd etmişdir ki, hərbdə siyasət mühüm əhəmiyyət kəsb edir.

Nizami Gəncəvi İsgəndərin Bərdə hökmdarı Nüşabə ilə qarşılaşma səhnəsində də ağılın gücünü qılıncın gücündən daha üstün tutur. Əsərdə İsgəndər Bərdəyə yürüş edir. Lakin Makedoniyalılarla düşmən olmaq istəməyən Bərdə hökmdarı İsgəndərə süfrə açdırır. Arranda qonağı duz-çörəklə qarşılayırlar. Nüşabə isə bir boşqabda xörək əvəzinə İsgəndərin qarşısına qızıl və gövhər qoyur. İsgəndər süfrədə daş-qaş olduğunu görüb deyir:

“Ey sadədil insan,

Ölçüsüz söyləmə, tökməyəsən tər.

Süfrəyə düzmüsən almaz, yaqut, dür,

Hamısı daşdandır, daşı kim yeyər?

Necə qidalanar daş ilə insan?

Təbiət bu hökmü vermişdir, haçan?

Elə çörək ver ki, dişimiz batsın,

Yeyən, rəğbət ilə ona əl atsın”¹.

Bu zaman Bərdə hökmdarı cavab verir:

“Daşın ki, boğaza yolu yox daha

Faydasız yaramaz böylə daş üçün

Bu qədər vuruşmaq, çırpışmaq neçin?

İndi ki yeməyə yaramaz bu daş

Dünyada onunla ucalarmı baş?”²

Nüşabənin bu müdrik cavabı İskəndəri Bərdədən əliboş getməyə vadar edir. Nizami burada ağılın hər şeydən üstün olduğunu bir daha göstərir.

Əsərin ikinci hissəsi «**İqbalnamə**» adlanır. Bəzi tədqiqatlarda qeyd edilir ki, Nizami əsərin II hissəsini Mosul atabəylərindən İzzəddin Məsuda ithaf etmişdir. Nizami 1199-cu ildən sonra bitirdiyi bir əsəri Mosul Atabəylərindən I Məsuda həsr edə bilməzdi, çünki həmin şəxs 1193-cü ildən sonra artıq hökmdar deyildi. Kitab onun dövründən ən azı altı il sonra yazılmışdır. Deməli, «İskəndərnamə»nin hər iki hissəsi yalnız 1191-ci ildən 1210-cu ilə qədər hakimiyyət başında olan Azərbaycan Atabəyi Nüsrətəddin Əbu-Bəkrə ithaf olunmuşdur. Şair burada ağıla, əxlaqa və elmə üstünlük verir. Nizami İsgəndər surəti vasitəsi ilə bu nəticəyə gəlir ki, dünyanı güc və zor hesabına deyil ağıl və ədalətin təntənəsi ilə idarə etmək olar. Nizami Gəncəvinin əsərləri bu gün də maraqla oxunur və insanları düşündürməkdə davam edir.

Nəticə

Göründüyü kimi Nizaminin tarixdən istədiyi və tarixdə nüsxə axtardığı ən başlıca şey - ideal hökmdardır. Məhz buna görə də Nizami "Sirlər xəzinəsi"ndən başlamış "İskəndərnamə"yədək hər bir poemasında zorakılığı, nəcib, zəhmətkeş xalqa zülm edilməsini, əyri yollarla var-dövlət yığmağı, tamahkarlığı, qəddarlığı, dəfələrlə kəskin tənqid etmiş, ədalətli hökmdar obrazı yaratmışdır. Bir sözlə, hakim necə olmalıdır prinsipini göstərə bilmişdir. Nizami Gəncəvi ümumbəşəri şair olmaqla yanaşı, böyük vətənpərvər idi. O, bütün əsərlərində təsvir etdiyi hadisələri Azərbaycanla əlaqələndirməyə, vətənin qüdrətli günlərini

¹Nizami Gəncəvi. İskəndərnamə. Şərəfnamə. s. 221

²Yenə orada. S. 221

tərənnüm etməyə çalışmışdır. Onun yaradıcılığında vətənə məhəbbət doğma xalq yolunda qəhrəmanlıq ideyası ilə birləşir. Şair vətən tarixində olan qəhrəmanları, hətta ideal saydığı qəhrəmanlara qarşı qoymuş, onların daha üstün olduğunu göstərməyə çalışmışdır. Bütün bu məlumatlar məqalənin məzmununda əks olunmuşdur.

ƏDƏBİYYAT

1. Abbasqulu ağa Bakıxanov. Gülüstani-İrəm. Bakı. Minarə. 2000. 224 s.
2. Azərbaycan Tarixi (Uzaq keçmişdən 1870-ci illərə qədər). Bakı. "Azərbaycan" nəşriyyatı. 1996. 872 s.
3. Bayram Apoyev. Nizami Gəncəvinin pedaqoji görüşləri. Bakı. «Adiloğlu» nəşriyyatı. 2008. 244 s.
4. Hüseyn Əhmədov. Azərbaycan məktəb və pedaqoji fikir tarixi. Bakı. ABU. 2001. 320 s.
5. Nizami Gəncəvi. İskəndərnamə. Şərəfnamə. Bakı. "Lider" nəşriyyatı. 2004. 432 s.
6. Nizami Gəncəvi. Yeddi Gözəl. Bakı. "Lider" nəşriyyatı. 2004. 336 s.
7. Sara Aşurbəyli. Şirvanşahlar dövləti. Bakı. "Avrasiya press" nəşriyyatı. 2006. 416 s.
8. Səbuhi Əhmədov. Azərbaycan tarixindən yüz şəxsiyyət. Bakı "Ayna Mətbu Evi". 2006. 268 s.
9. Teymur Kərimli. Nizami və tarix. Bakı. "Elm" nəşriyyatı. 2002. 244 s.
10. Ziya Bünyadov. Azərbaycan Atabəyləri dövləti (1136-1225-ci illər). Bakı. "Şərq-Qərb" nəşriyyatı. 2007. 312 s.

NİZAMİ GƏNCƏVİ YARADICILIĞINDA İNSAN KİMLİYİNİ FORMALAŞDIRAN AMİLLƏR

Elxan Quliyev

AMEA Elm Tarixi İnstitutu “Tarixşünaslıq və mənbəşünaslıq” şöbəsinin kiçik elmi işçisi

elkhan2000@yahoo.com

ORCID ID: 0000-0002-9226-8877

Giriş

Dahi Azərbaycan şairi və mütəfəkkiri Nizami Gəncəvi yaradıcılığı dünya ədəbiyyatında özünəməxsus yer tutur. Müdrik filosofun yaradıcılığı bəşəri təfəkkürün elə bir zirvəsidir ki, insanlar onu dərk edib, oraya yüksəlmək üçün bundan sonra hələ uzun yol qət etməli olacaqlar. İnsanlıq mənəvi cəhətdən o qədər inkişaf etməlidir ki, Nizaminin idealizmini, təfəkkür və kamillik zirvəsini dərk edə bilsin. Nə zaman dünyada ağıl və kamal hər şeydən üstün tutulacaq, o zaman da Nizami yaradıcılığı kəşf olunacaqdır. Belə görünür ki, bəşəriyyət hələ də bu zirvədən çox uzaqdadır. Əks halda dünyada var-dövlətini artırmaq hərisliyi ilə insanlığa yaraşmayan qırğınlar, yersiz müharibələr və talanlar olmazdı.

Hazırkı məqalədə Nizami Gəncəvi yaradıcılığında insanın fərdi və sosial kimliyi, ideal və kamil insan problemi araşdırılmışdır. Nizami Gəncəvi idealist bir mütəfəkkir olduğuna görə, öz şer sənətini də insanların “Mədineyi-cahilə”dən xilas olub “Mədineyi-fazilə”yə nail olmasına həsr etmişdir. Şairin sonralar “Xəmsə” adlanan beş poeması onun şəxsiyyətini tərənnüm edən saf bir aynadır. İnsanı kainatın əşrəfi, təbiətin nadir dürdanəsi hesab edən şair bəşər övladını xeyirxah və nəcib əməllərə, insana yaraşan ləyaqətli bir həyat tərzinə səsləyir. Dahi mütəfəkkir kainatda hər bir şeyin insan üçün yarandığını deyir və onun zəka gücü sayəsində bütün kainatı öz hökmü və ixtiyarına almağa qadir olduğunu vurğulayır. Odur ki, Nizami Gəncəvinin əsərləri kimliyin dərk edilməsi və ləyaqətin düzgün dəyərləndirilməsi məsələsində insanlara yardım edə bilər. Onun əsərlərində humanizm, sosial ədalət, əxlaq dərsi, təlim və tərbiyə, insanların gələcəyi kimi mühüm məsələlərə üstünlük verilmişdir. O, bütün bacarıq və istedadını insanların xoşbəxt yaşamasını təmin edə biləcək amillərin bədii formada ortaya qoyulmasına

sərf etmişdir. Başqa ifadə ilə desək, bir çox şairlər yalnız vətənpərvədirsə, Nizami Gəncəvi bundan əlavə həm də insanpərvər bir şairdir.

Nizami Gəncəvi yaradıcılığı varlıq aləmində Tanrıdan sonra insan faktorunu hər şeydən üstün tutmuş və şairin əsas hədəfi insan və insan taleyini düzgün işıqlandırmaqdır. Sirlər xəzinəsində əsas istiqamət olaraq əxlaq dərsləri, təlim tərbiyə, humanizm və insanpərvərlik kimi ali dəyərlərdən bəhs edilir. Əsərdə insan taleyi, onun müqəddəratı, insanlar arasında münasibətlər, gözəl yaşam tərzı və insan xoşbəxtliyi əsas mövzu olaraq təqdim edilmişdir. Şairin yaradıcılığında əsas və yekun məqsəd dünya fəthlərinə ibrət və əxlaq dərsi vermək, insanlarla insafli davranış, təcəbilkədə olan təcəqələrə hörmət və qayğı ilə yanaşmaq, məmurların təcəvökar olmaları, cəmiyyətin məhrum təcəqəsinə qarşı yönəlmiş istənilən zülm qarşısında müqavimət göstərmək və öz hüquqlarını tələb etmək kimi ali insani dəyərlərin aşılmasından ibarətdir.

Dahi şairin başdan-ayağa hikmətli sözlərlə dolu olan “Sirlər xəzinəsi”ndə ümumilikdə bəşər övladına həqiqi insan olmaq dərsi verilir. İnsan nə özü başqasına güc nümayiş etdirməli, nə də ki, bu işin başqaları tərəfindən ona qarşı edilməsinə izin verməlidir. Başqa ifadə ilə desək, insan nə zülm etməli, nə də zülmə boyun əyməlidir. Bunun üçün o, gərək ədalətli və insafli olmağa meyl göstərsin, nadürüstlük, namərdlik və yalanlardan uzaq olsun, gözəl əxlaqa yiyələnsin. Şairin fikrincə, əgər insanlar bu gözəllikləri özlərinə örnək götürsələr, dünya behiştə çevrilər. Dahi şair həmçinin insanların mərhəmətli və insansevər olması kimi ulvi dəyərlərə də böyük önəm verir. O, deyir ki, özünə qıymadığını başqalarına da rəva bilmə. Şair çalışqanlıq və zəhmətkeşliyi bütün uğurların, qələbələrin və başucalıqlarının açarı hesab edir. O, fəhlə və zəhmətkeş insanları yer üzünün ən şərəflisi, kənd təsərrüfatı ilə məşğul olan kəndliləri isə yer üzünün ən nəcib varlıqları hesab edir. Ümumiyyətlə, o, bəşərin əsrəf varlıq olmasını da məhz zəhmətkeşlik və çalışqanlıqla əlaqələndirir. Əks halda onu cəmiyyət üçün mənfi ünsür, tənbəl və zərərli varlıq kimi səciyyələndirir.

Nizami Gəncəvi öz əsərində müqayisəli şəkildə zəhmətkeş insanları işsizlərlə, fəhlələrlə isə iş verənlərlə qarşı-qarşıya qoyur, etinasız və əyyaş hökmdarları ədalətli padşaha çevirir. Şair bütün insan haqlarını müqəddəs hesab edir, insanları cinsindən, rəngindən, irqindən, tutduğu məsləkdən, əqidə və düşüncəsindən asılı olmayaraq qanunlar qarşısında bərabər hüquqlu olduqlarını önə çəkir. O, “Leyli və Məcnun” əsərində insanların diqqətini orta əsrlərdə iki qəlb aşiqinin azad seçim və hüquqlarının pozulması kimi mühüm məsələyə cəlb edərək

tarixi məhkum edir, insanlara haqq etdikləri azadlıqların verilməsi tələbini ortaya qoyur.

Təqdim etdiyimiz məqalədə əvvəlcə şairin orijinalda olan bəzi beytlərini göstərərək onların ədəbi tərcüməsini vermiş, sonra isə həmin beytlərin hansı mənbələrdən qaynaqlandığını izah etməyə çalışmışıq. Bilindiyi kimi, şairin insan şəxsiyyəti ilə bağlı irfani və dini düşüncə dairəsi o qədər zəngin və genişdir ki, bəzən bu fikirləri ədəbi tərcümələrə sığışdırmaq mümkün olmamışdır. Məhz bu səbəbdən də hazırkı məqalədə bəzi beytlərin filoloji tərcüməsi verilərək daha geniş, eyni zamanda sadə dildə şərh edilməsinə üstünlük verilmişdir. Bu tərcümə üsulunun əsas məqsədi oxucuların mətnin orijinal mənası ilə tanış olmasını təmin etməkdir.

Yuxarıda qeyd etdiyimiz kimi, Nizami Gəncəvi islam maarifi və onun əsas mənbəyi hesab edilən Quranı-Kərim barədə zəngin məlumatla malik olduğuna görə, öz yaradıcılığında ondan geniş formada istifadə etmişdir.

Nizami Gəncəvi yaradıcılığında insan fenomeni və fərdi kimlik problemi

Nizami Gəncəviyə görə, insan vücudu iki ünsürdən, cisim və ruhdan təşkil olunmuşdur. Bu iki ünsürdən hər birinin özünəməxsus xüsusiyyət və tələbatları vardır. İnsan bu iki ünsürün fərqli tələbatını hiss edərək daim iki növ istək arasında seçim etməli olur. Əgər insan bu iki fərqli istək və tələbatın hər hansı birində orta yoldan çıxıb etidalı pozarsa, bu hərəkət onun süqutu ilə nəticələnə bilər.

Dahi şair çalışır ki, insanın həqiqi kimliyini ona tanıtdırsın və bununla da onu özünün əsas təbiətinə qaytarsın. Onun fikrincə bu iş yalnız dünya istəklərindən əl çəkib, mənəvi dəyərlərə üz tutmaqla baş tuta

bilər. Əlbəttə insan bu işi ifrata varmadan və orta yolun (etidal) şərtlərinə riayət edərək görməlidir. Nizamiyə görə, insan vücudunda bir-birinə zidd olan iki ünsür, yəni cisim və ruhdan doğan istəklər arasında daimi mübarizə cərəyan edir. Bu qüvvələrdən biri onu səadətə, digəri isə bədbəxtlik və rəzalətə doğru aparır. Şair öz beytlərində çalışır ki, bəşərin ilkin fitrətinə uyğun olan yolu ona göstərüb, onun ali varlıq aləminə bağlı olan ruhunu əsil mənşəyinə qaytarsın.

Tanrı insanı ilk yaradılışda torpaqdan yaratdı və onu yer üzündə Öz xəlifəsi elan etdi və bu işi gördükdən sonra Özünü “Əhsənül-xaliqin” (yaradanların ən gözəli) sifətilə öydü.¹ Amma yaranmışların əsrəfi olan bu varlıq bəzən dünyanın naz-nemətləri ilə qarşılaşdığı zaman özünün həqiqi kimliyindən uzaqlaşır və özünü sanki ölməz bir varlıq bilib Tanrısını unudur. Nizami Gəncəvinin ədəbi irsi özünün rəngarəngliyi ilə vahid bir hədəfə doğru, yəni bəşəri təfəkkürün inkişaf etdirərək ilahi mərifətə çatması istiqamətində hərəkət edir.

Dahi şairin “Xəmsəsi”ndə insanın cisim və ruhdan ibarət olduğuna böyük diqqət yetirilmişdir. Şair çalışır ki, şairanə sözlərlə, bəzən də tarixi dastan və məsəllərdən istifadə edərək insan varlığının əsil simasını şəffaf şəkildə təsvir etsin. İnsan vücudunun cisim və ruhdan ibarət olması məsələsi şairin daim nəzər diqqətindədir və bununla da o, yaradılışdan olan hədəfi bəyan etməyə çalışır. O, zahiri baxımdan insanın torpaq və bir damcı sudan yaradıldığını düşünür və bununla bağlı yazır:

نه گوینده خاکی کس آرد به دست نه بر آب نقشی توان نیز بست
جز او کیست کز خاک آدم سرشت بر آب این چنین نقش داند نوشت²

¹ Muminun: 14

² <https://ganjoor.net/nezami/5ganj/kheradname/sh1/>
(خردنامه، بخش ۱ – به نام ایزد بخشاینده)

Nə kimsə torpaqdan danışan bir varlıq əldə edə,

Nə də kimsə su üzərində belə bir rəsm əsəri yarada bilər.

Kimdir Ondan başqa torpaqdan Adəm yarada bilər,

Və su üzərində belə bir rəsm əsəri çəkə bilər? (filoloji tərcümə - E.Q)

Amma şairə görə, insanın həmin maddi çöhrəsinin arxasında dayanan nurani cəhət daha çox əhəmiyyət kəsb edir və onu başqa varlıqlardan ayırır, ona özünəməxsus cəhətlər bəxş edir. Şair öz şeirlərində insana onun varlıq aləmində özünəməxsus və üstün bir kimliyə malik olduğunu bildirməyə çalışır :

ای به زمین بر چو فلک نازنین ناز کشت هم فلک و هم زمین
کار تو زانجا که خیر داشتی برتر از آن شد که تو پنداشتی³

Sən ey yer üzünə endirilən o nəzənin varlıq,

Həm asiman, həm də yer üzündəkilər sənə nazını çəkir.

Səninlə bağlı bu işdən özün də xəbərdar idin,

Amma, iş şən düşündüyündən daha üstün old (filoloji tərcümə - E.Q)

Nizami Gəncəvinin baxışında insanın dəyəri onun maddi və cismani cəhətindən daha üstündür və bir çox ariflər kimi o da insanın “Tanrının bütün gözəl sifətlərinin aynası” ola biləcəyinə inanır. Şairin yaradıcılığında mərifətin kəsb edilməsi kimi ali məqsəd insan yaradılışının son hədəfi kimi göstərilmişdir. O, insanları mənəvi təkamülə çatdırmaları üçün öz nəfsani istəklərindən vaz keçmək və həyatın aldadıcı naz-nemətlərinə bel bağlamamağa səsləyir. Şair

³ <https://ganjoor.net/nezami/5ganj/makhzanolasrar/sh32/>
(مخزن الاسرار، بخش ۳۲ – مقالات هفتم در فضیلت آدمی بر حیوانات)

insan nəfəsini kəsən nəfsin zindanından qurtuluş anını yorulmuş insan ruhuna yeni həyat bəxş edən bir nəfəsə bənzədir:

هر که چو پروانه دمی خوش زند یک تنه بر لشکر آتش زند
یک دو نفس خوش زن و جانی بگیر خرقه در انداز و جهانی بگیر¹

*Kim pərvanə tək xoş bir nəfəs çəkərsə,
Tək başına özünü atəşin qoşununa vurur
Bir-iki xoş nəfəs al, cana gəl,*

*Çiyindənən xırqəni at, cahanı fəth eylə
(filoloji tərcümə - E.Q)*

Dahi Nizami Gəncəvi insan ruhunu bir xəzinə, cismini isə həmin ruha vurulmuş bir tilsim hesab edir. Şairin fikrincə həmin ali ruhu oyatmaq üçün mütləq bu tilsimi qırmaq lazımdır. Bu iş isə yalnız “mənəm-mənəmliyi” aradan qaldırmaqla gerçəkləşə bilər və o zaman insan həyatı aydınlaşar və onun kamala doğru hərəkətinə zəmin yaranmış olar:

عقل تو جانی است که جسمش تویی جان تو گنجی که طلسمش تویی
کی دهد این گنج تو را روشنی تا تو طلسم در او نشکنی؟²

*Sənin ağlın bir diri candır, onun cismi
sən özünsən*

*Sənin canın bir xəzinədir, onun da tilsimi
sən özünsən*

*Axi kim sənin xəzinəni işıqlandıra bilər,
Əgər sən özün onun tilsimini qırmasa
(Filoloji tərcümə - E.Q)*

Göründüyü kimi, şair insanları dərin təfəkkürə, maddi dünyanın lüzumsuz qayğı və arzularından xilas olmağa çağırır. O, bildirir ki, insan ağlının ziyasını söndürən və ruhunu tilsimə salan onun ifrat dərəcədə maddi dünyaya bağlanıb, dərin düşüncə və mənəvi aləmə göz yummasından irəli gəlir.

*Ey bübüli-qüdsi, nə giriftari qəfəssən,
Sındır qəfəsi, tazə gülidstan tələb eylə
(İmadəddin Nəsimi).*

Dahi Nizami varlıq aləmini və insan yaradılışını əbəs olmadığını vurğulayaraq yazır:

این هفت حصار برکشیده بر هزل نباشد آفریده
و این هفت رواق زیر پرده آخر به گزاف نیست کرده³

*Ucaldılmış bu yeddi hasar çərçivəsində
olan cahan, zarafat gəlməsin sənə. Bu pərdə
altında olan yeddi eyvan boşuna
yaradılmamışdır (filoloji tərcümə - E.Q).*

Şairin bu beyti Quranı-Kərimin “ربنا ما خلقت هذا باطلا” (“Ey Rəbbimiz! Sən bunları boş yerə yaratmamısan!”)⁴ ayəsindən qaynaqlanır və bununla da o, insanların diqqətini əbədi həyata yönəltməyə çalışır. Çünki axirətini düşünən insan ilk növbədə cəmiyyət üçün faydalı olmağa çalışacaq, təmənnəsiz xeyirxah işlər görəcək və gördüyü işlərdən zövq alacaqdır. Bütün bu sadalanan əxlaqi keyfiyyətlər isə hər bir insan cəmiyyətinin düzgün inkişafı üçün ən zəruri amillərdir.

Nizamiyə görə, insan öz tükənməz potensiyası ilə bütün digər varlıqlardan fərqlənir və əgər o, öz davranışını, düşüncə və zıkasını adına layiq şəkildə formalaşdırarsa, dünya aləmi onun sayəsində gözəlləşər və digər varlıqlar onunla fəxr edərlər. Dahi şair insanda olan dərin düşüncə, zəka, elm və hünərə qəlbən inanır və məhz bu cəhətdən də onun başqa varlıqlardan fərqli olduğunu düşünür. Odur ki, Nizami poemalarında elmin fəzilət və üstünlüklərindən söz açır və insanın üstün bir varlıq olmasını da məhz elm və hünərlə əlaqələndirir. Şair öz şeirlərində insan

¹ <https://ganjoor.net/nezami/5ganj/makhzanolasrar/sh32/>
(مخزن الاسرار، بخش ۵۰ – مقالت شانزدهم در چابک روی)

² <https://ganjoor.net/nezami/5ganj/makhzanolasrar/sh32/>
(مخزن الاسرار، بخش ۵۲ – مقالت هفدهم در پرستش و تجرید)

³ <https://ganjoor.net/nezami/5ganj/leyli-majnoon/sh3/> (لیلی)
(و مجنون: بخش ۳ – برهان قاطع در حدوث آفرینش)

⁴ Ali-İmran: 191

vücudunun həm yerə, həm də asimanlara aid olması məsələsinə aydınlıq gətirmək və bu həqiqətin üzərindəki pərdələri qaldırmağa çalışmışdır. Şair insanın zahiri və cismani cəhətinə deyil, onun daha üstün cəhəti hesab edilən mənəvi və ruhani tərəfinə önəm verir və öz şeirlərində daha çox insanın bu cəhətini təsvir edir.

کفی خاکم و قطره ای آب سست ز نر ماده ای آفریده نخست
ز پروردگیهای پروردگار به آنجا رسیدم سرانجام کار¹

*Bir ovuc torpaq və bir damcı sudan,
Kişi-qadın xəlf etdi əvvəlcə Yaradan.
Xəliqin yaratdığı varlıqlardanam,
İşin sonunda məqsəd yerinə yetişə
bildim. (Filoloji tərcümə - E.Q)*

Ümumi şəkildə götürsək, Nizamiyə görə insan varlıq aləminin mərkəzində dayanır və digər yaranmışlar ona tərəf və onun hərəkət etdiyi cəhətə doğru hərəkətdədir. Şair öz ədəbi yaradıcılığında bütün imkanlardan bəhrələnərək insanın diqqətini insan vücudunun mənəvi və ruhani cəhətinə yönəltmək və bununla da onu həqiqi kamal və səadətə çatdırmaq istəyir. Onun fikrincə, insan mənəviyyatı güzgü kimidir və bu güzgü dünyaya hərislik, şəhvani hislərə qul olmaq və günahların nəticəsində pas atmağa başlayır və bunun da nəticəsində Tanrının ona təyin etdiyi orpiddən çıxır və öz fitrətinin tam ziddinə əməl etməyə başlayır. Nizami Gəncəvi yaradıcılığı insan mənəviyyatının güzgüsü üzərində yaranmış bu pasları təmizləmək missiyasını yerinə yetirir.

Nəzərə alsaq ki, “kimlik” adlanan fenomen dinamik bir varlıqdır, odur ki, “Xəmsə”də canlandırılan kimliklər də bu qaydadan müstəsna deyillər. Bu əsas qayda ilə yanaşı ruhən idealist olan şair həm də insanı

həqiqi kamala çatdırmaq niyyətindədir. Bu səbəbdən də poemalarda göstərilən obraz və şəxsiyyətlərin kimliyi daim əsaslı şəkildə dəyişməkdədir. Şairin əsas məqsədi onları Əflatunun “mədineyi-fazilə”sinə çatdırmaqdır. Misal olaraq qeyd etmək olar ki, “Xosrov və Şirin” poemasında Xosrovun şəxsiyyət və kimliyi elə bir formada dəyişir ki, sonda Şirin poema boyu onun şəxsiyyəti ilə ziddiyyət təşkil edən həmin kimlikdən ötrü fani dünyanı tərk edib əbədi aləmə üz tutmağa üstünlük verir.

Nizami Gəncəvi öz ədəbi irsində təqdim etdiyi obrazların kimliyini yaradan zaman öz bilik və inanclarından təsirlənməyə bilməzdi. Hətta bəzən onun əsərində qəhrəmanlar insanlara öyüd-nəsihət verən müdrik kimlik olaraq təqdim olunur və sanki Nizami özü onun kimliyini ələ almışdır. Başqa ifadə ilə desək, “Xəmsə”dəki qəhrəmanlar əslində elə şairin özüdür. Deməli, “Xəmsə”dəki qəhrəmanları istədiyi tərəfə yönəldən, ideal və kamil insan obrazını canlandırmaq məqsədilə onların kimliyini dəyişdirən şəxs elə Nizaminin özüdür.

Nizami Gəncəvi öz “Xəmsə”sində müxtəlif xüsusiyyətlərə malik insanlardan bəhs edir və müxtəlif kəlmələrin mənə yükündən istifadə edərək öz zəhnindəki qəhrəmanların eynisini canlandırmağa çalışır. Bu səbəbdən “Xəmsə”də rastlaşdığımız ideal və kamil insan obrazlarının kimliyi bəzən dini (din alimi), bəzən fəlsəfi (filosof), bəzən də yer üzünə məxsus məcazi eşqi öz vücudunda daha ali dərəcədə formalaşdıran aşiqanə və arifanə kimliyi özündə tərənnüm edir.

Nizami Gəncəvi çalışır ki, fərdi baxımdan ali düşüncəli, hər işdə balanslı qoruyan və ictimai baxımdan cəmiyyət üçün

¹ <https://ganjoor.net/nezami/5ganj/kheradname/sh39/>
(خردنامه، خبش 39 – سوگند نامه اسکندر به سوی مادر)

faydalı olan bir insan obrazları təqdim etsin. Çünki şair ideal bir cəmiyyət qurmaq üçün hikmət və gözəl əxlaqa sahib olan insanlar axtarışındadır.

Nizami Gəncəvinin dini-mənəvi düşüncələrə, ağıl və qəlbə verdiyi önəm

Dahi şair insanları cani-dildən Tanrıya bağlı olub, bununla da dünya möhnətindən xilas olmağa çağırır. O, səmavi dinlərə etiqad məsələsini önə çəkir və bildirir ki, insan öz həqiqi kimliyini düzgün dərk etmək istəyirsə, mütləq bu yolu seçməlidir.

مرکب این بادیه دینست و بس چاره این کار همین است و بس¹

Bu səhranın köhləni təkə dindir, yalnız din,

Yalnız odur çarəsi bu qədər müşküllərin²

Mövzu ilə bağlı Qurani-Kərim ayələrinin birində buyurulur: “رَأَيْتَ النَّاسَ يَدْخُلُونَ فِي دِينِ اللَّهِ أَفْوَاجًا” (İnsanların dəstə-dəstə Allahın dininə (islama) daxil olduqlarını gördüyün zaman”.³ Həmçinin: “Ya Rəsulum! Ümmətinlə birlikdə) batildən haqqa taparaq (pak bir müvəhhid, xalis təkallahlı kimi) üzünü Allahın fitri olaraq insanlara verdiyi dinə (islama) tərəf tut. Allahın dinini (Onun yaratdığı tövhid dini olan islamı) heç vəchlə dəyişdirmək olmaz. Doğru din budur, lakin insanların əksəriyyəti bilməzlər. (Allah bütün insanları xilqətcə müsəlman – təkallahlı yaratmışdır, lakin ata-anaları onları başqa dinlərə sövq etmiş, yaxud yaşa dolduqda öz nadanlıqları üzündən batil dinlərə - bütperəstliyə uymuşlar”.⁴

Nizami Gəncəvi baxmayaraq ki, ağılı Tanrının zatını dərk etməkdə aciz hesab edir, amma onu digər varlıqlardan fərqli və üstün

edən cəhətin də məhz ağıl olduğunu hesab edir.

Dahi şairin fikrincə, ağıl, bilik və zəka insanın dostu və köməkçisidir. Şairə görə, kimin ağılı varsa, onun hər şeyi vardır.

هر کسی را نهفته یاری هست دوستی هست و دوستداری هست
خرد است آن کز او رسد یاری همه داری اگر خرد داری
هر که داد خرد نداد داد آدمی صورت است و دیو نهادی⁵

Hər bir şəxsin gizli bir dostu vardır,

O həm dostdur, həm də gözəl dostluq edir.

O dost ağıldır, ondan sənə yardım gəlir,

Əgər ağılın olarsa, demək hər şeyin vardır.

Kim ağılın haqqını tanımayıb, ona lazımı dəyər verməzsə,

Zahirdə insandır, batində isə bir div xislətli varlıqdır. (Filoloji tərcümə - E.Q)

Fransalı filosof Dekart insan kimliyinin müəyyən edilməsində ağılın üstünlüyünə toxunaraq yazır: “mən düşünürəmsə, deməli varam”. Mövlana Cəlaləddin Rumi isə yazır:

ای برادر تو همان اندیشه ای مابقی خود استخوان و ریشه ای

Ey qardaş! Sən fikir və düşüncədən ibarət olan bir varlıqsan,

Vücudunun yerdə qalan hissəsi isə yalnız sümük və toxumalardan ibarətdir.

Nizamiyə görə, insan müsbət əxlaqi keyfiyyətləri əldə etmək, fəzilətli sifətlərə yiyələnmək və həqiqi səadətə çatmaqdan ötrü ağıl çırağının ziyası altında hərəkət etməlidir. Amma bütün bunlara baxmayaraq şair insanı kamilliyə doğru sövq edən əsas qüvvənin qəlb olduğunu söyləmişdir:

نور آدمیت ز سهیل دل است صورت و جان هر دو طفیل دل است

¹ <https://ganjoor.net/nezami/5ganj/makhzanolasrar/sh32/> (مخزن الاسرار، خبش ۳۶ – مقالات نهم در تک مونات دنیوی)

² Nizami Gəncəvi, Sirlər xəzinəsi, “Lider” nəşriyyatı, Bakı - 2004, 140.

³ ən-Nəsr: 2

⁴ ər-Rum: 30

⁵ <https://ganjoor.net/nezami/5ganj/7peykar/sh6/> (هفت پیکر – بخش ۶: ستایش سخن و حکمت و اندوز)

چون سخن دل به دماغ رسيد روغن مغزم به چراغم رسيد¹

*İnsanın nuraniliyi ulduz kimi parlayan
qəlbindən qaynaqlanır,*

*Həm surət (zahiri görünüş), həm can
(ruh), hər ikisi də qəlbin fərmanındadır*

*Elə ki, qəlbimin sözü dilimə, damağıma
yetişir,*

*O zaman beynimin yağı da çırağıma
yetişir. (filoloji tərcümə-E.Q)*

Dahi şairin fikrincə, sağlam qəlbə sahib olan insanlar elə bir məqama yetişirlər ki, bütün vücudları pak və lətif bir gövhərə çevrilir. Göründüyü kimi, Nizami bu cəhətdən tam irfani bir şairdir və o, ağıldan daha çox qəlbə və qəlbin imkanlarına üstünlük verir. O, bütün yaradıcılığında insan kimliyini tanıtmış üçün həqiqi eşq ilə döyünən qəlbindən qüvvət alır.

ما که ز صاحب خیران دلیم گوهرییم ار چه ز کان گلیم²

Biz qəlbin xəbərlərini söyləyənlərdənlik,

*Qiyətli gövhərik, baxmayaraq ki gil
torpaqdan yaranmışıq (filoloji tərcümə-E.Q)*

**Nizami Gəncəviyə görə, ölüm
dünyapərəstliyin qarşısını alan amildir**

Dahi şairin ədəbi yaradıcılığında insanları haqq olan fiziki ölümü yada salıb, onlara verilən ömrü yalnız dünya qayğıları və ifrat arzulara həsr etməməyə çağırır. Onun fikrincə, insan fikirləşsə ki, gec-tez bu dünyanı tərk etməli olacaq, o zaman onun dünya sevgisi azalacaq və daha ali məqsədlərə qulluq edib, axirət dünyası üçün hazırlıqlar görəcəkdir. Şair öz şərilərində ölümün haqq olduğunu insanlara yetirmək üçün, bəşər tarixində ən qüdrətli padşah olan Süleyman Peyğəmbəri də misal göstərir:

ملک سلیمان مطلب کان کجاست ملک همان است سلیمان کجاست

خاک همان خصم قوی گردنست چرخ همان ظالم گردن زنست

صحبت گیتی که تمنا کند با که وفا کرد که با ما کند

خاکشد آنکسکه برین خاک زیست خاک چه داند که درین خاک چیست

غافل بودن نه ز فرزانگیست غافلی از جمله دیوانگیست³

*Süleyman mülki umma. Nəfs, tamah
xətədir,*

*Mülkü durur...mülkədar özü yer
altındadır.*

*Torpaq-qurban gözləyən boynuyoğun,
imansız,*

*Fələk- boyunlar vuran bir cəllad ki,
amansız.*

Bu dünyanı dördəlli tutanlara fikir ver,

Kimə vəfa qıldı ki, vəfa qılsın bizə yer?

*Torpaqda yaşayanlar dönüb torpaq
oldular,*

*Min canı qucdüğünü hardan bilsin bir
məzar?*

Qəflətdə ömr etmək məgər kişilikdir?

Qafillər Yer üzündə divanələr kimidir.⁴

Göründüyü kimi, Nizami Gəncəvi yuxarıda qeyd edilən sonuncu beytdə ömrünü qəflətdə keçirənləri divanə adlandırır və biz də bilirik ki, divanəliyin özü bir növ xəstəlik hesab olunur. Şair burada insanlarda müşahidə olunan xəstə psixologiyayı tam başqa bir aspektdən açıqlamağa çalışır. Bizə məlumdur ki, tibb elmində həkimlərin bəzən xəstə hesab etmədikləri insanları Qurani-Kərim xəstə və yaxud ağilsız adlandırılır. Məsələn, Quranda kafir, münafiq və zülmkar insanlar xəstə hesab olunur və onların müalicəyə ehtiyacı olduqları təkidlə vurğulanır. Halbuki müasir tibb elmi baxımından bu kateqoriyaya aid olan insanlar psixoloji baxımdan xəstə hesab olunmurlar.

¹ <https://ganjoor.net/nezami/5ganj/makhzanolasrar/sh32/>
(مخزن الاسرار – بخش ۱۵ « در توصیف شب و شناختن دل)

² <https://ganjoor.net/nezami/5ganj/makhzanolasrar/sh32/>
(مخزن الاسرار – ۳۶ : مقالت نهم در تک مونات دنیوی)

³ <https://ganjoor.net/nezami/5ganj/makhzanolasrar/sh32/>
(مخزن الاسرار، بخش ۲۴ – مقالت سوم در حوادث عالم)

⁴ Gəncəvi Nizami, 2008: 103-104

Qurani-Kərimə görə qeyd olunan xəstəliklərin qəti əlacı Tanrıya iman gətirmək və etdikləri zülmədən əl çəkmələrindədir.

Qurani-Kərimə görə aşağıdakı xüsusiyyətlər şəxsin xəstəliyə düçar olduğunun göstəricisidir: küfr, nifaq, zülm etmək, İlahi yoldan azmaq, daim günah işlər görmək, zinakarlıq, həsəd və kin-küdurət saxlamaq, təkəbbür, xüdbinlik, eqoizm, daim şəkk etmək və hərdəmxəyal olmaq, Tanrıya, dünya və digərlərinə qarşı bədbin olmaq, ümitsizlik, nemətlərə naşükür olmaq, suizənn və etimadsızlıq, vəsvəsə, başqalarını təhqir etmək adəti, əyri yollarla öz istəklərini təmin etmək, daşüreklik, həqiqətləri olduğu kimi dərk etməmək və s. Qeyd etmək lazımdır ki, müqəddəsi kitab bütün bu xəstəlikləri qəlbin xəstəliyi adlandırır: *“Yoxsa qəlblərində mərəz (şəkk və nifaq mərəzi) olanlar elə güman etdilər ki, Allah onların (ürəklərindəki) kin-küdurətlərini zahirə çıxarmayacaqdır?!”*¹

Şair mövzunu davam etdirərək başqa bir beytdə yenə yazır:

Bu yolu sağ-salamat gedə bilər hansı ər?

Ölümünü uzaqdan öncə duyub sezənlər.

Əylənirsən həyatda, itirmisən ölçünü,

*Oyuncaqmı sanırsan vahid, birçə ömrünü?*²

Nizami Gəncəvi yaradıcılığında qadın kimliyi

Nizami Gəncəvi yalnız şeir və şairlik sənətində deyil, bəlkə onun bütövlükdə varlıq aləmi və insan fenomeninə baxışı öz dövrünün ənənəvi dünya görüşü ilə fərqlənirdi. Bu isə dahi mütəfəkkirin insan həyatına fəlsəfi baxışla yanaşması və dərin düşüncəsindən irəli gəlirdi. Məlum olduğu

kimi, XII əsrdə Azərbaycan cəmiyyətindəki qadınlar həmin dövrün tələblərinə uyğun mövqeyə sahib olmuşdur. Halbuki Nizami Gəncəvi yaradıcılığında qadın diqqət mərkəzinə gətirilmiş və onun bir çox dastanlarının mərkəzində məhz, qadınlar dayanmaqdadır. Belə ki, şair yaratdığı dastanların bəzisində qadını dilbər məşuq kimi, bəzilərinə hökmdar və bəzilərinə isə hər iki obrazda təqdim etmişdir. Az şair vardır ki, öz dövründə qadına bu dərəcədə hörmət və ehtiramla yanaşmış olsun. Bu baxımdan Nizami Gəncəvi öz dövrünün qadın haqlarının müdafiəsinə qalxmış humanist ziyalılardan biri hesab olunur. Dünya görüşünün mərkəzində insan fenomeninə yer verən şairə “antroposentrik” şair deyilir. Belə şəxsiyyətlər cəmiyyətdə hakim olan dünyagörüşünün diktə etdiyi fikirlərdən fərqlənən dəyərlərlə çıxış etməyi bacarırlar. Şair öz ədəbi irsində insanları passiv düşüncə tərzini kənara qoyaraq aktiv və bəsirətli düşüncə tərzinə keçib, onu əhatə edən aləmə öz təsirini göstərməyə çağırır.

“Xəmsə”dəki qadın obrazlarının əksəriyyəti şairin öz düşüncəsində yaratdığı obrazlarıdır və biri digərini təkrarlamır. Nizami Gəncəvi böyük cəsarət göstərərək bəzi obrazları dastanın orijinalında olduğu kimi deyil, öz dünyagörüşünə uyğun olaraq təqdim etmişdir və o, bu sahədə böyük uğur qazanmışdır.

پری نختی، پری بگذار، ماهی
به زیر مقنعه صاحب کلاهی
شب افروزی چو مهتاب جوانی
سیه چشمی چو آب زندگانی

3

Pərisən, yox, pəri deyil aysan,

Örpək altında papaq sahibisən.

*Cavan ay kimi gecə qaranlığımı
ışıqlandırırısan,*

¹ Məhəmməd: 29

² Gəncəvi Nizami, 2008:104

³ <https://ganjoor.net/nezami/5ganj/khosro-shirin/sh18/>
(خسرو و شیرین، بخش ۱۸ - حکایت کردن شاپور از شیرین و شبیدیز)

*Qaragözlüsən, su kimi həyat verənsən
(filoloji tərcümə -E.Q).*

Nizami Gəncəvi yaradıcılığında qadın şəxsiyyəti ilə bağlı bir məqam bütün qadın obrazlarında müşahidə olunur və o da, bundan ibarətdir ki, qadın nə qədər ağıllı və tədbirli olursa olsun, bütün bunlardan əvvəl gərək gözəl və zərif olsun. Ümumiyyətlə “Xəmsə”də ağıllı və bacarıqlı, amma çirkin olan qadın obrazına rast gəlinmir.

Şairin yaradıcılığında qadınlar yüksək əxlaqi keyfiyyətlərin daşıyıcısı kimi göstərilmişdir və onların davranışında qadın incəliyi, qadın zərifliyi gözə çarpır. Nizami Gəncəvinin yaradıcılığında qadın obrazları ailələrinə qəlbən bağlı, həyalı və düşkünlükdən tam uzaq bir qadın obrazlarıdır.

Nizami Gəncəvi qadına ölkə idarəçiliyində ən yüksək məqama ucala bilən, eləcə də ağıla aid bütün hikmətləri mənimsəməyə qadir olan bir varlıq kimi baxır:

قوی رای و روشن دل و نغزگوی
فرشته منش بلکه فرزانه خوی

هزارش زن بکر در پیشگاه
به خدمت کمر بسته هر یک چو ماه
زنان داشتی رابیزن در سرای
به کدبانویی فارغ از کدخدای¹

*Güclü, iradəli, qəlbinur və gözəl
danışan,*

Mələk xislətli, ağılı özünə yaraşan.

Min-min qadın görünür ki cahanda,

Hər biri aytək xidmətkardır meydanda.

Saraylarda müşavirdir xanımlar,

Kəndxüdasız kəndə sahib qadınlar.

(filoloji tərcümə -E.Q).

**Həkim Nizami insan adlı varlığı söz
hesab edir**

Nizami Gəncəvi öz beytlərinin birində bildirir ki, ilk xəlf olunan varlıq və xilqətin ilk dəfə cəlvələndiyi fenomen sözdür:

جنبش اول که قلم برگرفت
حرف نخستین ز سخن درگرفت
پرده خلوت چو برانداختند
جلوت اول به سخن ساختند
تا سخن آوازه دل در نداد
جان تن آزاده به گل در نداد
در لغت عشق، سخن جان ماست
ما سخنییم این طلال ایران ماست²

*İlk dəfə tərpanəndə sözdən güc aldı
qələm,*

*Sözdən doğuldu ilk hərf... şahiddir bütün
aləm.*

Xəlvət pərdəsini ki qaldırdılar, atdılar,

*Öncə söz cəlvələndi. Sözdən can
yaratdılar.*

*Sözdən bir səs, bir nəfəs gəlməmiş... inan
məna:*

*Can girmədi palçıqdan xəlf olunmuş
bədənə.*

*Söz – canımızdır. Eşqin lüğətinə
baxsana!*

*Biz sözlük, gövdəmizsə yalnız
xarabaxana!³*

Nizaminin bu beyti Şərq dünyasının təfəkkür tarixində olan ən ecazkar və gözəl sözlərdən biridir. Şair insan vücudunu söz, onun fiziki bədənini isə həmin sözün zərfi hesab edir. Şair bununla da şairləri Peyğəmbərlərin cərgəsinə daxil edir və onları Peyğəmbərlərdən sonra gələn varlıqlar kimi dəyərləndirir. Çünki, onun fikrincə şairlər Peyğəmbərlərin yolunu və sünnəsini davam etdirməklə söz yaratmaq kimi ali bir mərtəbəyə nail ola bilirlər. Şairlər sözü Peyğəmbərlərdən alır, özlərini bu sözlərin vasitəsi ilə tərbiyələndirir, ad qazanırlar sonra isə Tanrı sözünü alan Peyğəmbərin kəlamları

¹ <https://ganjoor.net/nezami/5ganj/sharafname/sh33/>
(شرفنامه، بخش ۳۳ – داستان نوشابه پادشاه بردع)

² <https://ganjoor.net/nezami/5ganj/makhzanolasrar/sh32/>
(مخزن الاسرار، بخش ۱۳ – گفتار در فضیلت سخن)

³ Gəncəvi Nizami, 2004:57-58

sayəsində söz və şeir sənəti yaradırlar. Şairin şeiri elə onun vücudunun eyni özüdür.

هر رطبی کز سر این خوان بود آن نه سخن، پاره ای از جان بود¹

*Şairin süfrəsində şirin xurmalar ki var,
Xurma deyil, bəlkə canımızın parçası
(fololoji tərcümə - E.Q)*

Nizaminin fikrincə, şairanə söz hər bir şairin ruhu və canının bir parçasıdır. Şairlər din və mənəvi aləmdə müəyyən bir yolu qət etdikdən (seyri-süluk) sonra söz yaratma mərhələsinə qədəm qoyub, bu sözləri insanlara ərməğan edərək onları söz süfrəsi, söz ziyafətinə dəvət edirlər. Bununla da şairlər söz yaratmaqla insanlara Peyğəmbərsayağı mənəvi atalıq qaygısı göstərirlər. Beləliklə dahi mütəfəkkir şairləri peyğəmbərlərin cərgəsinə ucaldır:

پرده رازی که سخن پروریست سایه ای از پرده پیغمبر یست
این دو نظر محرم بیکو ستند این دو چه مغز آنهمه چون پوستند
پیش و پس یست صف کبریا پس شعرا آمد و پیش انبیا²

Sözdoğanlar – nur saçan peyğəmbərin kölgəsi,

Ərzin işıq pərdəsi, haqqın yanar nəfəsi.

Şair ilə Peyğəmbər – bir nigarın məhrəmi,

Peyğəmbərlə şair haqq, qalanlar haq görkəmi.

Mətanət meydanında kimlər tutdu gör səfi,

*Əvvəlcə Peyğəmbərlər, sonra şairlər səfi!*³

“Şair əvvəl gərək yol əhli olsun” deyir Nizami Gəncəvi. O, ilahi Peyğəmbərlərdən sözü təhvil almalı və onun vasitəsilə özünü tərbiyə etməli, sonra söz yaratmalıdır:

تا نکند شرع تو را نامدار نامزد شعر مشو، زینهار
شعر تو از شرع بدانجا رسد کز کمرت سایه به جوزا رسد⁴

Şəriət elmi səni adlı-sanlı bilməsə,

Girişmə şairliyə, uyma yırtıcı nəfsə

Şəriət elmindədir şairin şair gücü,

Söz de ki, kəməmindən nur alsın Cövza bürcü⁵

Nizaminin bu beytlərini əsas götürərək deyə bilərik ki, şair əvvəlcə öz sözünü, yəni öz vücudunu Tanrının sözünə və şəriətə təqdim və ərz etməli, öz vücudunun mətn və məzmununu redaktə və təshih edərək başqa şairlərdən tam fərqli, Tanrının sözünə yaxın bir söz yaratmalıdır.

Nizami Gəncəvinin ədəbi irsində insan şəxsiyyətinin düzgün formalaşmasında böyük rol oynayan dürüstlük və riyakarlıqdan uzaq yaşam tərzinə ciddi önəm verilmişdir. Dahi şair islam əxlaqında “Ya olduğun kimi görün, ya da göründüyün kimi ol” prinsipini rəhbər tutaraq yazır:

Canavar dişlisənsə, Yusif görkəmli olma!

*Aslan ürəklisənsə, süfrə pişiyi olma!*⁶

Şair insanlarda bəyənilən digər bir əxlaqi keyfiyyəti özündə tərənnüm edən beytlərin birində “öz dərdinə özün yiyə çıx” prinsipindən çıxış edərək yazır:

İç öz ciyər qanını, suya bənzə, ey oğul!

*Yalnız öz ürəyini kabab edən atəş ol!*⁷

Həmn mövzu ilə bağlı həzrət Əli (ə) buyurmuşdur: “وَرَضِيَ بِالذَّلِّ مَنْ كَشَفَ عَنْ ضُرِّهِ” (Hər kim öz ürək süfrəsini və dərdini (heç bir faydası olmadan ona-buna) açarsa, özünün xar olmasına razılıq vermiş olar).

¹ <https://ganjoor.net/nezami/5ganj/makhzanolasrar/sh32/>
(مخزن الاسرار، بخش ۱۴ - برتری سخن منظوم از منثور)

² <https://ganjoor.net/nezami/5ganj/makhzanolasrar/sh32/>
(مخزن الاسرار، بخش ۱۴ - برتری سخن منظوم از منثور)

³ Gəncəvi Nizami, 2004: 60

⁴ <https://ganjoor.net/nezami/5ganj/makhzanolasrar/sh32/>
(مخزن الاسرار، بخش ۱۴ - برتری سخن منظوم از منثور)

⁵ Gəncəvi Nizami, 2004: 62-63

⁶ Gəncəvi Nizami, 2004: 116

⁷ Gəncəvi Nizami, 2004: 116

Dahi şair öz şeirlərində insanın daxili aləmi və könül məsələsinə daim diqqət yetirmiş, onun Məbudla razi-niyaz edib öz ruhunun səfa və lətafətini artırmaq zərurətini önə çəkmişdir:

Səndən savay heç kəsdən mehr ummadı qəlbimiz,

Heç bir könül tikənə minnətçi olmadıq biz.

Qorxumuz da səndəndir, ümidimiz də səndən,

Biz suçluyuq, Sən kərim, suçumuzdan keçənsən.

Köməksizik, çarə qıl, sənsən ümid yerimiz,

*Sən də qovsan qapından, kimə yalvararıq biz?*¹

Fitrətən özündən daha qüdrətli və üstün varlığa möhtac olduğunu daim hiss edən insan özünün bu ehtiyacını təmin etmək üçün müxtəlif vasitələrə əl atmalı olur. Belə bir hissin insan fitrətinə yaradılışdan qoyulduğu barədə Qurani-Kərimdə buyrulur: «يَا أَيُّهَا النَّاسُ أَنْتُمُ الْفُقَرَاءُ إِلَى اللَّهِ وَاللَّهُ هُوَ الْغَنَى الْحَمِيدُ» («Ey insanlar! Siz Allaha möhtacsınız. Allah isə möhtac deyil. O şükrə layiqdir!»)² Nizami Gəncəvi öz ədəbi-irfani yaradıcılığında insan kimliyinin düzgün formalaşmasında mühüm rol ifadə edən bu faktora geniş yer ayırmış və məsələyə yanaşma tərzini Quran maarifinə uyğunlaşdırmağa çalışmışdır. Dahi şair öz şeirlərində insanlara Tanrı ilə necə danışmağı, Onunla razi-niyaz etmək yollarını öyrədir. Bəndənin Tanrı qarşısında acizənə təmənna və dualar etməsi ona həyatın ağır şərtləri qarşısında səbir etmək və asudə yaşamaq gücünü qazandırır.

Əvvəlcə torpaqdan yaratdın məni,

Sonra fəzilətlə caltdın məni.

Üzümlü parlatdın, gözümə nur saçı,

Neməti bəxş etdin, şükr dilim aç!

Səbir versən mənə, pis günə dözümlü,

Qoyma xoş günümə unudum, özün.

Öz hikmətlərini göstər mənə

sən,

Qəflət pərdəsini qaldır önümdən.

Hər zaman fikrimin Sən ol rəhbəri,

Verdiyin alma sonralar geri.

Günahım həddindən çoxdur, bilirəm,

Xəcalət çəkməklə onu silirəm.

Bu söylədiklərimdə nə ki səhvim var,

*Üstünə qələm çək, ey Pərvərdigar!*³

Dahi şair dünya həyatının çətinliklərindən, doğru yolun tək bir yoldan ibarət olduğu və bu yolu tapmaqda Tanrıdan yardım diləməyin əhəmiyyətli olduğunu bildirir.

Yetmiş iki iz var yolumda müşkül,

Yetmiş biri tikan, ancaq biri gül.

İman cilovunu çək doğru yola,

Qoyma çıxsın yoldan sağa, ya sola.

Bu dərdli başıma lütf et, şəfa ver!

*Əhməd türbətindən mənə dəva ver!*⁴

Nəticə

Dahi Azərbaycan şairi “Xəmsə”də insanların diqqətini üç mühüm məsələyə yönəltməyə çalışır. Başqa ifadə ilə desək, Nizami Gəncəvi öz ədəbi irsində bizlərə daim üç istiqamətdə hərəkətdə olmağı tövsiyə edir. Bu istiqamətlər aşağıdakılardan ibarətdir:

1- Gözəllik – incəsənət;

¹ Gəncəvi Nizami, 2008: 30

² Fətir: 15

³ Gəncəvi Nizami, 2004: 32

⁴ Yenə orada: 32

2- Bilik və zəka – fəlsəfə, riyaziyyat, məntiq, dəlil, əqli və idraki mühakimələrə əsaslanan elmlər;

3- Yaxşılıq – gözəl əxlaq və gözəl davranış.

İnsan əgər bir şəxsiyyət olaraq yuxarıda qeyd olunan üç istiqaməti özündə inkişaf etdirərsə, aşiqlik məqamına nail olacaqdır. Dünyanın məcazi eşqindən başlayıb, bu eşqi ali və həqiqi eşqə çevirə bilən hər bir insan bu ülvü hisslərin nəticəsində daim öz həyatından zövq alıb, digər insanlara da zövqlü anlar yaşatmaq qabiliyyətinə malik olacaqdır. Şairə görə, insan əgər istəyirsə dünya həyatından zövq ala bilsin, mütləq yaxşı bir insan olmalıdır.

Düşünürük ki, kamil insan əxlaqının təbliğatçısı olan Nizami Gəncəvinin ədəbi irsi insan əxlaqının paklığı, saflığı, təmizliyi və kamilləşdirilməsi üçün mükəmməl bir dərslikdir. Azərbaycan xalqının xoşbəxtliyi həm də ondadır ki, qılınç qəhrəmanları ilə yanaşı onun bəşəri dəyərləri və ali insan əxlaqını ən mükəmməl şəkildə təbliğ edən Nizami Gəncəvi kimi dühası vardır. Nizami insan tərbiyəsinin sonsuz olduğunu göstərir və bu tərbiyələnmənin beşikdən qəbir evinədək davam etdiyini bildirir. Beşiyinin başında Nizami nəfəsini duyan və onun şirinliyini hiss edən vətən övladlarımız Tanrı, xalq və vətən sevgisini qəbir evinədək hər şeydən üstün tutacaqlar. Şəhid və qazi düşmüş qəhrəman oğullarımız 44 günlük ikinci Qarabağ müharibəsində bu həqiqəti bütün dünyaya sübut etdilər. Dünyanın gözü qarşısında gözlərini qırpmadan ölümün gözüne dik baxan vətən oğullarımızın mənəvi saflığı, Tanrı və vətən sevgisi bütün cavanlıq hisləri üzərində qələbə çaldı və Allah qatında ən yüksək məqama, şəhidlik məqamına ucaldılar. Nizami yurdunda boya-başa çatmış, onun peyğəmbərsayağı kəlamlarını eşidib

Can Azərbaycan deyərək döyüş meydanına atılmış igid oğullarımız bundan başqa cür ola bilməzdilər. Budur Nizami yaradıcılığının əsrarəngiz gücü-qüdrəti!

ƏDƏBİYYAT

Qurani-Kərim.

Yadigar Türkel, Nizami Gəncəvinin siyasi və dini-ideoloji baxışları, Təknur nəşriyyatı, 2010, 199 s.

Gəncəvi Nizami, 2008, Sirlər xəzinəsi, AMEA, Gəncə Regional Mərkəz, “Elm” nəşriyyatı, Gəncə, (253 səh.)

Gəncəvi Nizami, 2004, Xosrov və Şirin, Tərcümə edən: Rəsul Rza “Lider Nəşriyyat”, Bakı, 392 səh.

İnternet saytları

<http://drmrbiqdeli.blogfa.com/post/121>

NİZAMİ GƏNCƏVİ POEZİYASI DƏQİQ ELMLƏRİN DİLİNDƏ

Aybəniz Osmanova

AMEA Elm Tarixi İnstitutu “ Təbiət və dəqiq elmlər tarixi ” şöbəsinin elmi işçisi

skazka-alin@mail.ru

ORCID ID: 0000-0002-9030-0618

Giriş

Nizaminin elmi yaradıcılığından bəhs edərkən onun yaşadığı siyasi dövr haqqında yazmamaq olmaz. Böyük mütəfəkkirin yaşadığı dövr – IV - XII əsr dünya tarixinə müsəlman intibahı adı ilə daxil olan bir dövrün sonu idi. Bu dövr ərəb xilafətinin təşəkkül tapması ilə başlamış, tatar – monqol istilasları ilə başa çatmışdır.

Müsəlman intibahı üçün əsas qədim yunan və qədim roma elmi nailiyyətləri olmuşdur.

Qədim Yunanıstanın ərazisinin coğrafi şəraiti ölkənin getdikcə artan əhalisini maddi cəhətdən təmin edə bilmirdi. Buna görə yunan şəhər – dövlətləri koloniyalar yaratmağa məcbur olurdular. Bu şəhərlərin əhalisinin bir hissəsi həmin koloniyalarda məskunlaşırdılar. Yunan koloniyaları Asiyanın və Avropanın bir sıra ölkələrində təşəkkül tapırdılar. Bu koloniyalar müxtəlif xalqların elm və mədəniyyətində sanki körpü rolunu oynayırdılar.

Qədim dünyanın müxtəlif xalqlarının əldə etdikləri elmi nailiyyətlər yunan dili vasitəsilə yayılırdı. Tezliklə koloniyalar yarandıqları ərazilərin elmi mərkəzlərinə çevrildilər. Yunan dili tezliklə qədim dünyanın əsas elmi və mədəni dili rolunu oynamağa başladı.

Makedoniyalı İsgəndərin ölümündən sonra yaratdığı imperiyanın dağılması nəticəsində Şərqdə yeni ellin dövlətləri təşəkkül tapdı. Bu ellin dövlətlərdə yaşayan alimlər dünya elmində inqilabi rol oynayan bir sıra mühüm kəşflər etdilər.

Asiya, Avropa və Afrikanın bir sıra ölkələrini əhatə edən Roma imperiyasının

(eramızdan əvvəl II əsr- 476-cı il) yaranması dünya elmin inkişafında yeni mərhələ oldu. Roma vətəndaşı olan istənilən şəxs imperiyanın istədiyi yerinə gedə bilər və istədiyi yerdə təhsil ala bilərdi. Roma imperiyasında ölkələr arasında sərhədlər yox idi. Bu imperiyanı idarə etmək üçün imperiyaya yerli xalqların nümayəndələrindən ibarət təhsilli adamlara ehtiyacı var idi. Bu imperiya ərazisində yeni məktəblərinin yaranmasına səbəb oldu.

Roma imperiyasında yeni şəhərlər meydana çıxdı. Əvvəllər mövcud olan şəhərlər xeyli böyüdü. Şəhərlər imperiyanın mədəniyyət və elm mərkəzlərinə çevrildilər. Romanın dövlət dili olan latın dili yunan dili ilə yanaşı elm və mədəniyyət dilinə çevrildi.

Qul əməyinə əsaslanan Romada baş verən iqtisadi tənəzzül dövlətin dağılmasına səbəb oldu.

Roma imperiyasının dağılması ilə Avropa daima bir-biri ilə müharibələr aparan xırda dövlətlərə parçalanmışdı. Elmi mərkəzlər rolunu oynayan şəhərlər məhv edilmiş, qədim yunan və qədim roma alimlərinin etdiyi kəşflər isə unudulmuşdu.

Avropadan fərqli olaraq Yaxın Şərq bu dövrdə çiçəklənmə dövrünü yaşayırdı. Şərq ölkələrinin böyük bir hissəsini birləşdirən

ərəb xilafətinin təşəkkülü elmi biliklərin inkişafında mühüm əhəmiyyətə malik oldu.

Ara müharibələrinə son qoyulması xilafət tərkibinə daxil olan ölkələrin iqtisadiyyatının inkişafında müsbət rol oynadı.

Xilafətin tərkibinə daxil olan ölkələr arasında ticarət mübadiləsi xeyli artdı. Ticarətlə birlikdə elmi mübadilədə genişləndi.

Ticarətin inkişafı bir sıra Avropa tacirlərini xilafət ərazilərinə köçməyə və burada ticarət etməyə vadar edirdi.

Bunlar əsasən yəhudi millətinin nümayəndələrindən ibarət idilər. Onlar kütləvi surətdə xilafət ərazisinə köçürdülər. Özləri ilə birlikdə onlar qədim yunan və qədim roma alimlərinin yəhudi dilinə tərcümə edilmiş əsərlərini gətirirdilər¹

Bu əsərlər xilafət alimləri tərəfindən ərəb dillərinə tərcümə edildilər. Qədim yunan və Roma alimlərinin əldə etdikləri nailiyyətlər xilafət alimləri tərəfindən daha da inkişaf etdirdilər. Bu istər humanitar, istərsə də dəqiq elmlərə aid idi. Bu inkişafın əsas səbəbi ərəb xilafətinin elmin inkişafında maraqlı olması idi.

X əsrdə ərəb xilafətinin zəifləməsi və dağılması heç də Yaxın Şərqdə elmin tənəzzülünə səbəb olmadı. Bunun səbəbi xilafətin ərazisində yeni möhtəşəm imperiyaların yaranması idi. Bu imperiyaların hökmdarları elmin və mədəniyyətin inkişafında maraqlı idilər.

Avropada baş verən tənəzzül ticarətin zəifləməsinə səbəb olmuşdu. Özləri ilə birlikdə onlar qədim yunan və qədim roma alimlərinin əsərlərinin yəhudi dilinə tərcümə

edilmiş variantlarını da gətirirdilər.

X əsrdə xəlifənin hakimiyyəti artıq nominal xarakter daşıyırdı. Lakin bu heç də müsəlman intibahının sonu olmadı. Yaxın Şərq ölkələrinin böyük bir hissəsi Böyük Səlcuq imperiyasının tərkibinə daxil oldular.

XI əsr Böyük Səlcuq imperiyasının dağılması dövrü oldu. Bu imperiya ərazisində müxtəlif Atabəyliklər və sultanlıqlar adları altında yeni dövlətlər təşəkkül tapdılar. Bu dövlətlərdən biri də Eldəgəzlər və yaxud Atabəylər dövləti Cənubi Azərbaycanı və Şimali Azərbaycanın bir hissəsini, və İranın bir hissəsini əhatə edirdi. Şimali Azərbaycan ərazisində digər dövlət Şirvanşahlar dövləti idi. Atabəylər və Şirvanşahlar arasında Azərbaycanda üstünlük uğrunda daima müharibələr gedirdi.

İstər Atabəylər, istərsə də Şirvanşahlar dövlətləri elmin və incəsənətin himayədarları kimi çıxış edirdilər. Bu hökmdarların sarayları həmin dövrün bir çox alim və şairləri üçün sığınacaq olmuşdu.

Bu dövrün məşhur alim və şairlərindən biri də Gəncə şəhərində yaşayan və Nizami Gəncəvi təxəllüsü ilə yazan İlyas Yusif oğlu olmuşdur.

Dövrünün bir çox alimlərindən fərqli olaraq Nizami saray şairi olmaqdan imtina etmişdir. Nizami dünya ədəbiyyatının incilərindən sayılan bir sıra poema və qəzəllərin müəllifi olmuşdur. Nizami Gəncəvinin (1141-1209) yaradıcılığı bu gün də günümüzdə ümdə yerlərdən birini tutur. Dünya poeziyasının ən qüdrətli korifeylərindən biri olaraq N. Gəncəvi “bədi sözün tanrısı” (X.R. Ulutürk), “dahi şair” titulu ilə yanaşı, “böyük tərbiyəçi-pedaqoq” adını da daşımağa tamamilə layiq olaraq bu

¹ Александрийский Климент. Строматы Книга первая.449

gün də ədəbi irsinə müraciət olunan, yaradıcılığı alimlərimiz, tədqiqatçılarımız tərəfindən öyrənilən aktuallığını itirməyən şairlərimizdəndir¹ N.Gəncəvi elmlərə yanaşımı ilə tam mənada fərqlənən dahi şairdir. Onun müxtəlif elmləri dərinlən bilməsini, bu elmlərə münasibətini şərtləndirən, poemalarında açıq aydın görürük. Şairin yaradıcılığını araşdırarkən onun riyaziyyat və dəqiq elmlərə bağlı görüşlərinin, dəyərli fikirlərinin şahidi oluruq. Bu böyük alim-mütəfəkkirin təbiət və dəqiq elmlərlə bağlı fikirlərinin tədqiq və təhlil edərək bu qənaətə gəlmək olur ki, şairin poemalarında zəngin elmi bədii mülahizələr və ümumiləşdirmələr vardır. Onun poemalarında zamanı qabaqlayan dərin elmi fikir və ideyalar kifayət qədərdir. Nizaminin “Xəmsə”sində Yerin kürə formasında olmasının elmi səbəbini izah edərək onun fırlanma hərəkətində olduğunu göstərərək gözəl poetik şəkildə ifadə etmişdir:

*“Bu kürə şəkildə yalnız yer deyil,
O xətt ki, hərhlənir, yuvarlaqdı bil.”*

Dahi mütəfəkkirin dərin elmi fikirlərə sahib olduğunu təsdiqləyən misralarında “Fırlanma hərəkəti”, “Mərkəzdən qaçma qüvvəsi” kimi anlayışlar gözəl obrazlı ifadələrlə işlədilib.

*“Bu saysız-hesabsız maddələr yenə,
Bax, gör meyl edirlər öz mərkəzinə....”*

*“Həmin cisim qərar tutmayıb bir an,
Dönüb hərhlənirdi əsla durmadan.
Bu cismin parlayan saf parçaları,
Həmişə qaçardı mərkəzə sarı “²*

¹ Apoyev Bayram. Nizaçı Gəncəvinin 870 illik yubileyinə həsr olunur, s.49

² Nizami Gəncəvi. Sirlər xəzinəsi., s.44

³ Nizaminin hikmət və nəsihatləri, s.101

Onun “Xosrov və Şirin” poemasında kainatda mövcud olan elektrik və maqnit qüvvələri haqqında müəyyən elmi fikirlər mövcuddur.

*“İdrakı dinləsək söyləyir o da
Hər şey eşq üstündə durur dünyada.
Göylər yaransaydı eşqdən azad,
Düşün, olardımı yer üzü abad.
Kəhrəbanın eşqə düşməsə canı,
Elə axtararmı quru samanı.
Maqnit olmasaydı eşqin əsiri,
Çəkərmə özünə dəmir zənciri?
Dünyada hər bir şey cəzbə bağlıdır,
Filosoflar bunu eşq adlandırır “³*

Qədim yunan filosofları Levkipp və Demokrit Yer kürəsinin düz olması nəzəriyyəsinin tərəfdarları idilər

Digər yunan filosofu Anaksimandr isə Yeri silindr şəklində təsəvvür edirdi⁴

Yerin ild dəfə kürə şəklində olması fikri ilk dəfə eramızdan əvvəl VI əsrdə Pifaqor tərəfindən irəli sürülmüşdür⁵

Aristotel isə eramızdan əvvəl 330 – cu ildə horizontun xəttinin və müxtəlif enliklərdə ulduz bürclərinin vəziyyətinin dəyişkənliyinə əsaslanaraq Yerin kürə şəklində olmasını sübut etmişdir.

Eramızdan əvvəl II əsrdə Eratosfen Günəşin hündürlüyünü müşahidə edərkən Yer kürəsinin müxtəlif ölçülərini dəqiqliklə verə bilmişdir⁶

Pifaqorun və Aristotelin nüfuzları Yerin düz olması ideyasını elmdən uzun müddət çıxarılmasına səbəb oldu. Bizim eramın I

⁴ Асмус Валентин Фердинандович Античная философия, s.27

⁵ Философское антиковедение и классическая традиция. Новосибирск. Том 9, s.360

⁶ Зверкина Г.А. История математики. s.40.

əsrində Böyük Pliniy Yerin kürə şəklində olmasını ümumi qəbul edilmiş fakt kimi yazır¹. Yerin kürə şəklində olması haqqında əlavə sübutlar Ptolomey tərəfindən gətirilmişdir.

Elektrik haqqında elmi biliklər yaranana qədər insanlar elektrik balıqlarının xüsusiyyətlərindən xəbərdar idilər.

Qədim Misir məxəzləri bu balıqları hələ eramızdan əvvəl 2750 – ci ildə Nil çayının ildırım saçanları və yaxud digər balıqların qoruyucuları adlandırırdılar.

Miniliklərdən sonra elektrik balıqlar haqqında qədim yunan, roma və ərəb alimləri məlumat verirdilər. Bəzi qədim yazıçılar-məsələn Çöyük Pliniy və Skriboniy Larq elektrik somlar və skatların insanı paralizə etmək xüsusiyyətlərinə malik olmaları haqqında yazırdılar².

Qurd və baş ağrısı xəstəliklərindən əziyyət çəkən xəstələrə bu balıqlara toxunmaq məsləhət olunurdu.

Aralıq dənizinin qədim mədəniyyətləri bilirdilər ki, yantardan olan çubuğu pişik dərisinə sürtdükdən sonra bu çubuqlar quş tükü kimi yüngül əşyaları özünə cəlb edir.

Uzun əsrlər boyu elektrik haqqında biliklər bu cür təsəvvürlərdən irəli getmirdi.

Maqnit öz maqnit sahəsinə malik olan varlıqdır. Ola bilsin ki, o öz adını Kiçik Asiyada yerləşən və ərazisində ərazisində böyük maqnetit yataqları tapılan Maqnisiya şəhərindən götürüb.

N.Gəncəvi böyük ensiklopedik biliklərə sahib olmuşdur. Onun poemalarında riyaziyyat elminin incəliklərinə bələd olması və bu sahədə Avropanın bir çox alimlərini bir neçə əsr qabaqlamasının şahidi oluruq. Onun

hələ XII əsrdə riyaziyyata dair söylədiyi fikirlər Avropada XVI-XVII əsrdə öyrənilməyə, açıqlanmağa başlanmışdır. Misal olaraq “Xosrov və Şirin” əsərini qeyd edə bilərik. Şair həməən əsərdə ikiölçülü, üçölçülü koordinat sistemlərindən və onların əsas xüsusiyyətlərindən bəhs etmişdir. Nizaminin riyaziyyata, maddi aləmin yaranmasına və dərk olunmasına, maddələrin dualist (ikili) xassəyə malik olmasına dair söylədiyi fikirlər, sonralar görkəmli fransız riyaziyyatçısı, filosofu Rene Dekartın söylədiyi fikirlərlə eyniyyət təşkil edir. Onun “Sirlər xəzinəsində”:

“Şair yaratdığı sözdən qiymətli nə var?

Sözlə iki dünyanın xəzinəsini alarlar.”

R.Dekarta görə də iki substansiya mövcuddur: maddi və mənəvi Şairin də “Leyli və Məcnun”unda oxuyuruq:

“Bu iki aləmə sığmayan bir kəs

Bir can köynəyinə sığışa bilməz.”

Şair burda da “iki aləm” dedikdə həm maddi və həm də mənəvi aləmi nəzərdə tutur³.

Dahi şairin onluq kəsrlər, sıfır məfhumu, koordinat sistemləri, riyazi tənliklərin həndəsi mənası, düz xətt, müstəvi, həndəsi fiqur və cisimlər, sahə, həcm və s. haqqında söylədiyi dəyərli fikirlər obrazlı ifadə edilmişdir. N. Gəncəvinin beytlərində riyazi əməliyyatlardan toplama və çıxma qaydaları barədə belə ifadəyə rast gəlirik. O deyir:

“Hər cütü birlikdir əvvəl yaradan,

Bir qalar çıxanda cütlük aradan”

Burada çox lakonik olaraq qeyd edilmişdir ki, tək rəqəmlər toplanaraq cüt rəqəmlər əmələ gətirir, çıxanda isə cütlük

¹ Плиний Старший Естественная история. Книга II (<http://ancientrome.ru/antlit/t.htm?a=1327002000>)

² Плиний Старший Естественная история. Книга II (<http://ancientrome.ru/antlit/t.htm?a=1327002000>).

³ Apoyev Bayram. Nizaçı Gəncəvinin 870 illik yubileyinə həsr olunur.. s.96

aradan qalxır.

Əsrləri qabaqlayan şair öz dövründə onluq kəsrlər haqqında biliklərin geniş yayılmadığı vaxtda öz “İsgəndərnamə”sində onluq kəsrlər barəsində maraqlı fikirlər söyləyir:

“Şah izin verərsə, o sirləri mən

Deyərəm yüzdə yox, onda birindən”

Kainatın sirri haqqında fikirlərini şair riyazi ifadələr, işarələr vasitəsilə gözəl şərh edərək “Xosrov və Şirin” poemasında birdərəcəli tənliklərin həndəsi mənası düz xətt, iki dərəcəli tənliklərin həndəsi mənası sahə, üç dərəcəli tənliklərin həndəsi mənası həcm olduğu barədə aydın izah edə bilmişdir:

“Xətləri müxtəlif olan nöqtədən,

İlk gələn hərəkət “Əlif”di bil, sən.

Qovuşdu o xəttə sonra başqa xətt,

Ortalıqda bir xətt törədi, əlbətt.

Olunca üç xətlə həmətə mərkəz,

Bəsit bir cism oldu, qoy bilsin hər kəs.

Xətt bəsit, ən sonra cisim, budur fənn,

Sən bu üç tərəfə tutum deyirsən”

Riyaziyyat elminin kainatın sirlərinin öyrənməsinəndəki rolunun çox böyük olduğunu şairin digər misrasında da görmək olar:

“Aləmi əvvəldən sonuna qədər,

Belə bir qaydayla insan öyrənər,

Əqlə məlum olsa bu işlər bir gün,

Bir qırpımda gəzər dünyanı bütün”

Böyük şairin dahi elm adamlarının adlarını öz əsərlərində xatırlatması, elm adamlarına olan hörməti və onların elmlərindən xəbərdar olması onun özünün də mükəmməl elm sahibi olduğunu bir daha təsdiq edir. O, həndəsə elminin banisi Evklidin adını çəkməklə təkcə bu alimə olan ehtiramı ilə yanaşı həndəsə elminə olan

münasibətini də əsərində çox gözəl ifadə edir. O, “Xosrov və Şirin”də Fərhadın ustalığını həndəsə elmində xarüqələr yaratmasını :

“Məcəsti” bilən, “İqlidis” açandır”

Burada İqlidis – Nizaminin hörmətlə yad etdiyi alim Evkliddir.

N.Gəncəvinin mütəfəkkirliyi həm də ondadır ki, bu günkü tədris prosesində gənclik üçün riyaziyyatın, müxtəlif təbiət elmlərinin – astronomiya, coğrafiya, zoologiya və sair kimi elmlərin şagirdlə sevdirlməsi üçün onun poemalarından əyani vasitə olaraq istifadə etmək mümkündür və mənə elə gəlir ki əhəmiyyətlidir, vacibdir. Bu Azərbaycanın dövlətçiliyinin tarixinin öyrənilməsi. Çünki yalnız dövlətin dəstəyi dəqiq elmlərin inkişafı üçün əlverişli imkan yaradır, Azərbaycanın ədəbiyyat tarixi üçün böyük əhəmiyyət daşıyır, çünki Nizami Gəncəvi dövrünün bir çox alimləri etdiyi elmi kəşflər haqqında poeziya vasitəsilə məlumat verirdi. Nəhayət bu elmi tarixin tədqiqi üçün çox vacibdir.

Nizami Gəncəvi dövrünün həm görkəmli şairi və məşhur alimi olaraq fizika. astronomiya, fəlsəfə və digər elmlər sahəsində əldə etdiyi nailiyyətləri ilə təkcə Azərbaycan üçün deyil dünya elmi üçün mühüm əhəmiyyət daşıyır. Təsədüfi deyil ki, Nizami irlsinin tədqiq edilməsi təkcə Azərbaycan alimlərinin deyil, daima dünya alimlərinin də diqqət mərkəzində olmuşdur.

Nəticə

XII əsrin əvvəllərində Baykal gölünün ətrafında, indiki Monqolustanın ərazisində və Şərqi Sibirdə Temurçin Çingizxanın başçılığı ilə yeni dövlət – Monqol dövləti təşəkkül tapdı.

Yeni dövlət tezliklə geniş işğallara başladı. Bu dövlətin tərkibinə Çim, Orta Asiya, Qafqaz, Rusiya, Yaxın və Orta Şərfin

böyük bir hissəsi daxil oldu.

Monqol istilasını Atabəylər dövlətinin ləğvinə və Şirvanşahlar dövlətinin zəifləyərək monqollardan asılı vəziyyətə düşməsinə səbəb oldu. Monqol istilasını islam intibahına son qoydu. Demək olar bütün müsəlman ölkələri (Anadolunun ərazisini çıxmaq şərtlə bu istilanın qurbanları oldular.

Elmi mərkəzlər rolları oynayan iri şəhərlər o cümlədən Gəncə şəhəri xarabazara çevrildilər.

Nizaminin, və məşhur alim və şairlərin əsərləri uzun müddət unuduldu. Şərq ölkələrində elmi tədqiqatlara son qoyuldu.

Böyük insan kütlələri məhv edilərək qullara çevrildilər. Kitabxanalar yandırıldı. Alimlərin etdikləri mühüm kəşflər yaddan çıxarıldı.

Çingiz xanın ölümündən sonra onun yaratdığı imperiya bir- birləri ilə daim müharibə aparan bir neçə ulusa bölündü.

Bu müharibələr yenə də şəhərlərin yandırılması və böyük insan kütlələrinin qula çevrilməsi ilə müşahidə olunurdu.

Azərbaycan Hülakilər ulusunun tərkibinə daxil oldu.

Ayrı – ayrı alimlərin fəaliyyət göstərməyə davam etməsinə baxmayaraq monqollar tərəfindən işğal olunan ölkələrdə ümumi elmi və mədəni tənəzzül hökm sürürdü. Bu həmçinin Azərbaycana da aid idi.

Hülakilər imperiyası digər dövlətlər ölkədə vergilərin toplanmasını, yolların çəkilməsinə və ticarətin təşkil edilməsində maraqlı idi. Bunun üçün imperiyanın digər böyük dövlətlərdə olduğu kimi təhsilli adamlara ehtiyacı var idi. Bu dövlətin başçılarına yenidən məktəblər açmağa, alimlərə himayədarlıq etməyə vadar edirdi. Lakin bütün bunların həyata keçirilməsi üçün uzum müddət tələb olunurdu. Bütün bunlara

baxmayaraq müsəlman intibahını təkrar etmək mümkün olmadı

Monqol istilasını, Yaxın Şərq ölkələrində törədilən talanlar bu ölkələrin iqtisadiyyatına sarsıdıcı zərbələr vurdu. Bu ölkələrdə şəhərlər uzun müddət xaraba vəziyyətində qaldılar. Geniş əkin yerləri otlaqlara çevrildi. Təhsilli insanların sayı kəskin surətdə azaldı.

Avropanın monqol istilasını ilə toqquşmaması kütləvi qırğınlardan xilas etdi. Tədricən Avropada feodal ara müharibələri aradan qalxırdı. Bu kral hakimiyyətinin güclənməsi, iri feodalların hakimiyyətinin kəskin surətdə məhdudlaşması ilə bağlı idi.

Avropada ticarət inkişaf edir, şəhərlər böyüyürdü.

Beləliklə, Avropa ölkələrində bu dövrdə mərkəzləşmiş dövlətin yaradılması prosesi gedirdi. İstiladan xilas olan müsəlman dövlətlərindən İspaniya ərazisində Kordova xilafətinin dağılmasından sonra təşəkkül tapan müsəlman dövlətləri oldu. Bu dövlətlər vahid İspaniya krallığının tərkibinə daxil oldu.

Bu ispaniyalılara və daha sonralar bütün Avropa ölkələrinə islam alimlərinin əldə etdikləri nailiyyətlərlə tanış olmaq və onlardan istifadə etmək imkanı verdi.

Tezliklə Avropa ölkələrində qədim yunan və Roma alimlərinin əsərləri yenidən nəşr edilməyə başladı.

ƏDƏBİYYAT

1. Apoyev Bayram. Nizaçı Gəncəvinin 870 illik yubileyinə həsr olunur. Nizami Gəncəvinin irsindən pədaqoji prosesdə istifadə işinin sistemi. Bakı. 2012
2. Nizami Gəncəvi. Sirlər xəzinəsi. Bakı. 2004
3. Nizaminin hikmət və nəsihatləri. Bakı. 2013
4. Александрийский Климент. Строматы Книга первая. Москва. 2003
5. Асмус Валентин Фердинандович Античная философия. Москва. 1976
6. Зверкина Г.А. История математики. Москва. 2005
7. Философское антиковедение и классическая традиция. Новосибирск. Том 9. 2015